

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav pro archeologii

Diplomová práce

Bc. Ladislav Damašek

Dynamika osídlení Tocharistánu ve vrcholném středověku a její příčiny

Settlement dynamics in Tokharistan of the High Medieval Period and its causes

Praha 2019

Vedoucí práce: doc. PhDr. Ladislav Stančo, Ph.D.

Poděkování:

Na tomto místě bych rád poděkoval vedoucímu práce doc. PhDr. Ladislavu Stančovi, Ph.D., který mi poskytoval cenné rady, nové podněty pro předloženou diplomovou práci a umožnil mi aktivně se zapojit do výzkumu v jižním Uzbekistánu i do zpracování výsledků a jejich prezentace. Dále za to, že vytvořil tvůrčí a přátelské prostředí. V neposlední řadě za podporu při práci a za důvěru.

Velké díky patří Mgr. Anně Augustinové, díky níž jsem se poprvé dostal k archeologické expedici v Uzbekistánu a jejíž přátelský a nadšený přístup mě dále motivoval.

Nakonec bych rád poděkoval uzbeckým kolegům především prof. Šapulátu Šajdullajevovi a Mgr. Odildžonu Chamidovovi za pomoc při zpracování materiálu a hledání literatury.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia, či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 9. května 2019

.....

Ladislav Damašek

Klíčová slova (česky): vrcholný středověk; dynamika osídlení; Střední Asie; Tocharistán

Klíčová slova (anglicky): High Middle Ages; settlement dynamics; Central Asia; Tokharistan

Abstrakt (česky):

Hlavním cílem práce je zodpovězení otázky výrazného rozvoje osídlení horských a podhorských oblastí Kugitangu a Bajsúntau v jižním Uzbekistánu a jeho dynamiky v období vrcholného středověku. Dále vyhodnocení materiálu vrcholného středověku získaného v rámci činnosti česko-uzbecké expedice v tomto prostoru v letech 2014–2018. Poznatky získané česko-uzbeckou expedicí jsou zasazeny do historického vývoje oblasti i do kontextu její materiální kultury. V části věnující se vyhodnocení materiálu je proveden rozbor použitých metod a vypovídacích možností materiálu. Dále je zhodnoceno předchozí bádání a provedena jeho revize. Práce obsahuje soupis lokalit zkoumaných předchozími badateli i česko-uzbeckou expedicí spadajících do zkoumaného období. Následně je vyhodnocena dynamika osídlení a faktory, které mohly přispívat jeho rozvoji ve vrcholném středověku.

Abstract (in English):

The main goal of this thesis is to explain settlement development and its dynamics in mountain and piedmonts regions of Kugitang and Baysuntau ranges, southern Uzbekistan, in the High Middle Ages, as well as to evaluate archaeological material gathered by Czech-Uzbek expedition in 2014–2018. The data in question is set in historical and archaeological framework. The thesis contains evaluation of methods and of informative value of the given material. Furthermore, the previous research in region is evaluated and its results thoroughly revised. The complete list of both formerly and newly known sites in researched region has been created. Finally, settlement dynamics and factors that could influenced it are discussed and evaluated.

OBSAH

Úvod	8
1 Vymezení základních pojmů	11
1.1 <i>Historické oblasti a geografické názvy</i>	11
1.2 <i>Historická období</i>	15
1.3 <i>Další pojmy</i>	16
2 Přírodní podmínky a geografie oblasti	17
3 Historie oblasti	19
3.1 <i>Písemné prameny</i>	19
3.2 <i>Historické události</i>	19
4 Keramika vrcholného středověku	26
4.1 <i>Glazovaná keramika</i>	26
4.2 <i>Neglazovaná keramika</i>	28
5 Předchozí bádání	30
6 Výzkumy česko-uzbecké expedice	33
6.1 <i>Extenzivní prospekce</i>	34
6.2 <i>Průzkum mikrooáz</i>	37
6.3 <i>Kyzyl Gul</i>	39
6.4 <i>Metoda zpracování dat</i>	40
7 Keramika ze sběrů česko-uzbecké expedice	43
7.1 <i>Datace</i>	43
7.2 <i>Charakteristika keramického souboru</i>	45
8 Soupis lokalit vrcholného středověku	48
8.1 <i>Zhodnocení lokalit vrcholného středověku</i>	64
8.2 <i>Poloha lokalit</i>	68
8.3 <i>Návaznost na starší osídlení</i>	69
8.4 <i>Dynamika osídlení z pohledu dat získaných česko-uzbeckou expedicí</i>	69

9	Diskuse	72
9.1	<i>Obchodní stezky a jejich význam</i>	72
9.2	<i>Dynamika osídlení</i>	74
9.3	<i>Těžba rud</i>	78
9.4	<i>Keramika horské tradice</i>	79
10	Závěr	81
	Seznam použité literatury	83
	Seznam obrázků a tabulek	90
	Seznam příloh	91

Úvod

Vrcholný středověk ve Střední Asii (v místní terminologii často označovaný jako předmongolské období) je vymezen dvěma historickými událostmi. Za počátek vrcholného středověku je obecně přijímáno podmanění oblasti Araby na konci 8. a na počátku 9. stol. Jeho konec je spojený s devastujícím nájezdem Mongolů v první třetině 13. stol. Období vrcholného středověku přineslo v oblasti mnoho změn. V první řadě přijetí nového náboženství, islámu, znamenalo proměnu společnosti a s tím spojenou proměnu materiální kultury, ve které se odráží nová ideologie. Dalším výrazným milníkem byla turkizace regionu. Právě ve vrcholném středověku se staly turkické skupiny dominantními v prostoru Střední Asie na úkor íránských etnik, která byla do té doby v regionu vůdčí. Turkité sebou přinesli řadu prvků nomádského života stepí Vnitřní Asie, které formovaly kulturu Střední Asie i v pozdějších staletích. Ve vrcholném středověku byla Střední Asie místem střetu usdlé společnosti Íránu a kočovníků ze stepí Vnitřní Asie. V této době lze také spatřovat utváření základu kultury současného Uzbekistánu (i když značně poznamenané několika dekádami vlády Sovětského svazu).

V oblasti Surchandarji zatím není bádání zabývající se vrcholným středověkem příliš rozvinuté na rozdíl od regionů Sogdiány, což je oblast okolo měst Afrasiabu (Samarkand) a Buchary, a Čače s hlavním městem Binkent (Taškent). Badatelé v tomto regionu většinou vrcholný středověk reflektují spíše okrajově, hlavní zájem archeologů zde přitahují období starší (doba bronzová a železná a řecko-baktrijské období). Zároveň se během dlouhodobého působení česko-uzbecké archeologické expedice v této oblasti podařilo nashromáždit rozsáhlý soubor materiálu vrcholného středověku. Jedná se o artefakty, především keramiku, získané při mapování osídlení podhůří Kugitangu a Bajsúntau během několika předchozích let v rámci různých projektů. Právě tento soubor materiálu a vědomí o rezervách v bádání o vrcholném středověku daly podnět ke vzniku předložené práce. Prvním cílem předložené práce je sebrat a utřídít všechna data k vrcholnému středověku získána česko-uzbeckou archeologickou expedicí a k tomu shromáždit poznatky z předchozích výzkumů ve mnou vymezené oblasti. Následně tato data zpracovat a vyhodnotit jejich vypovídací možnosti k období vrcholného středověku. Dále je cílem práce porovnat výsledky těchto nových sběrů a předchozího bádání a přehledně zpřístupnit keramický soubor vrcholného středověku. V následné části diplomové práce se pokouším na základě zpracovaného materiálu zodpovědět několik otázek vzešlých ze studia předchozích výzkumů. Předně ověřit některé hypotézy představené uzbeckými archeology pro tuto oblast, jelikož materiál získaný během působení česko-uzbecké expedice

umožňuje nový náhled na dříve učiněné závěry. Osídlení tohoto regionu má být dle hypotézy v 9.–10. stol. minimální, pak následuje rychlý rozvoj v 11. a 12. stol. s tím, že v 11. stol. osídlení dosahuje vrcholu. Následuje rychlý úpadek na počátku 13. stol. způsobený ničivým vpádem Mongolů (Sverčkov 2005b, 63–64). Další dříve vyslovenou hypotézou je, že se osídlení v 11. a 12. stol. stahuje z oáz, kde zůstávají jen karavanní stanice na obchodní stezce, a přesouvá se dále do hor (Sverčkov 2005b, 63–64). S tím souvisí úvahy o využití tohoto prostoru především jako tranzitní zóny, ve které existovaly karavanní stanice na obchodních stezkách a k nim přidružené osídlení (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 35; Sverčkov 2005b, 63; Šejko 2011). V závěru se pokusím rozvinout prvotní myšlenku práce, tedy reflektovat výrazný rozvoj osídlení oblasti ve vrcholném středověku a na něj navázané otázky: Čím byl stimulován, zda může souviset s těžbou rud a obchodními stezkami a zda jej lze sledovat podrobněji chronologicky.

V podhůří Kugitangu a Bajsúntau probíhají od roku 2014 extenzivní prospekce se záměrem získání informací o podobě a vývoji historického osídlení této oblasti. Poslední data získala expedice na podzim 2018. V počátečním období 2014–2016 se činnost expedice zaměřovala především na Pašchurtskou kotlinu, kde byly zkoumány mikrooázy Zarabag, Karabag, Kampyrtepa (Augustinová et al. 2017) a prostor mezi nimi (Stančo et al. 2017). V roce 2017 se zájem expedice rozšířil na další vesnice v Pašchurtské kotlině a dále na okres Bajsún, kde také probíhaly extenzivní prospekce (Stančo et al. 2017). Ty pokračovaly i následující rok 2018 v obou zmíněných okresech. Prospekční činnost byla soustředěna jak na prostor mikrooáz, tak na okolní step. Kromě prospekcí probíhaly i další projekty česko-uzbecké expedice zahrnující výzkum na lokalitách Burgut-kurgan (Stančo et al. 2015), Kaptar Kamar a Iskandar-tepa, výzkum objektů nazývaných kurgany a sledování petroglyfů. Všechny tyto výzkumy probíhaly pod vedením nebo záštitou doc. Ladislava Stanča a za pomoci uzbeckých kolegů, především prof. Šapulata Šajdulláeva z Termezské státní university v Termezu, se kterými česká expedice dlouhodobě spolupracuje.

Oblast, které se v práci věnuji, se v podstatě překrývá s rozsahem činnosti česko-uzbecké archeologické expedice v letech 2014–2018, resp. je jím de facto determinována. Expedice probíhala ve třech okresech zasahujících do horských a podhorských oblastí Kugitangu a Bajsúntau. Jedná se o okresy Šerabád, Bajsún v Surchandarji a pouze okrajově okres Dechkanabád v Kaškadarji (obr. 1 a 2). Na západě je oblast vymezena hřebenem pohoří Kugitang, kudy probíhá hranice mezi Uzbekistánem a Turkmenistánem. Na severu a severozápadě je vymezená horami Bajsúntau, do kterých zasahovaly prospekce hlavně v povodí řek Mačajdarja/Šerabáddarja (označení horního a středního toku) a Kičik/Uradarja. Na

východě je oblast oddělená od nížin kolem dolního toku řeky Šerabáddarji a Surchánu výraznou bariérou skalních hřbetů, skrze kterou vedou přirozené průchody jen v místech vodních toků. Na jihu tvoří hranici zkoumaného území linie vesnice Goz, za níž se dále na jih rozkládá hraniční pásmo, ve kterém nebylo možné provádět prospekce ani výzkumy. Dále se budu k výše vymezenému území, na kterém probíhal výzkum, odkazovat jen jako k horské a podhorské oblasti Kugitangu a Bajsútau nebo jako ke „zkoumané oblasti“.

Obr. 1. Pozice zkoumaných regionů v rámci Střední Asie (vymezeny oblasti Kaškadarja a Surchandarja, v rámci nich ještě okresy Šerabád, Bajsún a Dechkanabád), v detailu viz

1 VYMEZENÍ ZÁKLADNÍCH POJMŮ

1.1 Historické oblasti a geografické názvy

Ve Střední Asii je velké množství historických názvů a označení pro jednotlivé regiony. Vzhledem k tomu, že některé názvy jsou používány pro různé oblasti, nebo se jejich prostorový a časový rozsah mění (v závislosti na autorovi nebo interpretaci), předkládám definici historických a geografických regionů tak, jak je budu používat v mé diplomové práci. U historických oblastí se všechny názvy vztahují k období vrcholného středověku (9. až počátek 13. stol.), který je v centru zájmu mé práce. Nejlepší přehled historických oblastí je v úvodu knihy *Historie Vnitřní Asie* (Soucek 2000, 1–29) a v práci Šamsuddina Kamaliddinova (Kamaliddinov 1996).

1.1.1 Střední Asie

Doposud existuje několik výkladů tohoto pojmu (Roux 2007, 5; Miroshnikov 1992, 467). Může být vymezován na základě geologických předpokladů, kulturně historických předpokladů, administrativně, nebo v rámci geopolitiky. Jedno z možných vymezení (geologické) je jako bezodtoková oblast asijského kontinentu (Miroshnikov 1992, 468). Jako Střední Asie je po rozpadu Sovětského svazu označován prostor bývalých svazových republik mezi Kaspickým mořem a Čínou, dnes Kyrgyzstán, Tádžikistán, Turkmenistán, Uzbekistán a Kazachstán (Roux 2007, 5). Jedná se o politické a administrativní rozčlenění (Merzlyakova, I. 2003, 377). Tohoto vymezení se drží i *Encyclopædia Britannica*. Naopak v *Encyclopædia Iranica* jsou ke Střední Asii, kromě bývalých sovětských republik, řazena i západní území Číny, Mongolsko, Tibet a oblast stepí okolo pohoří Altaj (Elr 1992). Další vymezení tohoto regionu nabízí Soucek, který ho vymezuje jak bývalými sovětskými republikami, tak západní Čínou a Mongolskem (Soucek 2000, X). V knize *Historie civilizací Střední Asie*, která vznikla pod záštitou UNESCO, je Střední Asie vymezena jako oblast dnešního Afghánistánu, západních částí Číny, severní Indie, severovýchodního Íránu, Mongolska a bývalých sovětských republik Střední Asie (Miroshnikov 1992, 470). V knize *Dějiny Střední Asie*, se do Střední Asie řadí bývalé svazové republiky SSSR, Mongolsko, jižní Sibiř, severní Afghánistán, Tibet a západní čínské provincie (Roux 2007, 5). Potřebám mé práce nejvíce vyhovuje definice Střední Asie jako teritoria bývalých sovětských republik. Jako Střední Asii tedy chápu území někdejších sovětských republik Kyrgyzstánu, Tádžikistánu, Turkmenistánu, Uzbekistánu a Kazachstánu a dále také sever Afghánistánu ohraničený z jihu pohořím

Hindúkuš. Sever Afghánistánu jsem připojil proto, že náležel do historických oblastí Baktrie a Tocharistánu a společně s jihovýchodním Uzbekistánem a Tádžikistánem tvořil jeden celek.

1.1.2 Vnitřní Asie

Vnitřní Asii chápu jako území západní Číny, Mongolska a přilehlých ruských stepí. Myslím si, že je dobré si tuto oblast vymezit, protože v období vrcholného středověku existoval rozdíl mezi zemědělskou Střední Asií a nomádkými společnostmi Vnitřní Asie. V širších vymezeních Střední Asie (viz výše) je Vnitřní Asie její součástí. V Encyclopædia Britannica ani Encyclopædia Iranica nejsou hesla s tímto názvem. Označení Vnitřní Asie je dokonce použito jako synonymické označení širšího vymezení Střední Asie (Soucek 2000, X). Nejblíže tomu, jak jsem si rozdělil Střední a Vnitřní Asii odpovídá dělení na západní nebo ruský Turkeistán, bývalé sovětské republiky a východní nebo čínský Turkeistán, západní Čína a Mongolsko (Soucek 2000, X).

1.1.3 Surchandarja

Jedná se o územní a administrativě správní jednotku Uzbekistánu s administrativním centrem v Termezu. Rozkládá se na jihovýchodě země kolem toku řeky Surchán a od zbytku Uzbekistánu je odělena Hissárským hřbetem. Na východě a severu sousedí s Tádžikistánem, na jihu s Afghánistánem, na západě částečně s Turkmenistánem a s regionem Kaškadárie. Surchandarja se dále dělí na menší správní jednotky, ze kterých jsou pro tuto práci důležité okresy Bajsún a Šerabád zahrnující horské a podhorské oblasti Kugitangu a Bajsúntau (Obr. 2).

1.1.4 Transoxiána

Transoxiána (někdy též Transoxánie) v arabských pramenech Mavarannahr (v doslovném překladu znamená „to, co leží za řekou“) je historická oblast na sever od horního a středního toku řeky Amudarji, v arabských pramenech nazývané Džehún (Soucek 2000, 4–5). Obecně je za Transoxiánu považováno území mezi řekami Amudarjou a Syrdarjou (Souček 2000, 14). Transoxiána zahrnuje území dalších historických celků Sogdiána, Čač (oblast okolo Taškentu), Fergana a severní část Tocharistánu. Historických oblastí bylo v Transoxiáně více. Některé výše zmíněné celky se dále dělily (viz Tocharistán), zde jsem uvedl jen základní výčet.

1.1.5 Tocharistán

Název Tocharistán byl v antických a středověkých písemných pramenech používán ve dvou významech. V užším smyslu byl termínem Tocharistán označován levý břeh Amudarji (Džehúnu) na východ od Balchu, v podstatě území dnešního severního Afghánistánu ohraničené Hindúkušem. V širším pojetí se název Tocharistán používal jako označení oblasti dřívější Baktrie, tedy území mezi Hindúkušem na jihu, Hissárským hřbetem na severu a Pamírem na východě. Západní hranice je poněkud problematická a závisí na interpretaci písemných pramenů. Jde o to, zda se do Tocharistánu zahrne i střední tok Amudarji (historická území Amul a Zamma) nebo ne (Kamaliddinov 1996,36). V předložené práci budu používat označení Tocharistán v jeho širším pojetí. Označení Tocharistán se podle čínských písemných pramenů odvozuje od označení názvu země kmene Tocharů "Tu-ho-lo", v místní výslovnosti Tocharistán (Pugačenkova et al. 1990, 8). Tocharistán se dále dělí na menší historická území a je také rozdělován současnými badateli na Severní a Jižní Tocharistán. Více k Tocharistánu, jeho vymezení, písemným pramenům a jednotlivým historickým územím, která zahrnuje, viz (Pugačenkova et al. 1990, 8; Soucek 2000, 11; Kamaliddinov 1996, 36).

1.1.6 Severní a Jižní Tocharistán

Označení Severní a Jižní Tocharistán je konstruktem badatelů, nemá oporu v písemných pramenech, zabývajících se touto oblastí, a slouží k usnadnění orientace v tomto historickém území. Rozdělení je jednoduché, dělicí linii tvoří řeka Amudarja. Celá oblast mezi Amudarjou a Hissárským hřbetem se nazývá Severní Tocharistán, oblast mezi Amudarjou a pohořím Hindúkuš se nazývá Jižní Tocharistán. V předložené práci mě dále bude zajímat Severní Tocharistán, protože právě na tomto území se nachází mnou zkoumána oblast. V rámci Severního Tocharistánu (i Tocharistánu obecně) se vydělují menší historické celky. Jedná se o Termez, Čaganián, Chuttál, Vachš a další. Kompletní přehled historických celků Severního Tocharistánu a jeho vymezení viz (Pugačenkova et al. 1990, 165; Kamaliddinov 1996, 36; Zejmal – Rtveladze 1999, 131).

1.1.7 Čaganián

Čaganián je historická oblast toku řeky Surchán a přilehlých oblastí. Na západní straně tvořily jeho hranice pohoří Kugitang, na severu Bajsúntau a Hissárský hřbet, na východě hřeben Babatagu a na jihu tvořila hranice řeka Amudarja. Do historického území Čaganiánu nespadal Termez a jeho okolí, který je v arabských písemných pramenech vydělován jako

zvláštní jednotka. Oblast měla stejnojmenné hlavní město nacházející se u dnešního města Denov (Pugačenkova et al. 1990, 165; Kamaliddinov 1996, 66–67).

1.1.8 Chorásán

Jedná se o rozlehlou historickou oblast s poměrně nejasně vymezenými hranicemi. Názory na rozsah této oblasti se liší a nikde není úplně přesně definován. Zde uvádím její rozsah tak, jak jsem si ho odvodil z literatury (Košelenko – Gaibov – Gubaev 1999, 16; Baumer 2016; Asimov – Bosworth 1998; Soucek 2000, 10). Chorásán zahrnuje severovýchodní části Íránu a většinu Turkmenistánu mimo Chórezm. Na severu tvoří jeho hranici řeka Amudarja, na východě sousedí s Tocharistánem a zasahuje až do hor středního Afghánistánu a na jihu se rozprostírá až k pouštím středního Íránu.

1.1.9 Chórezm

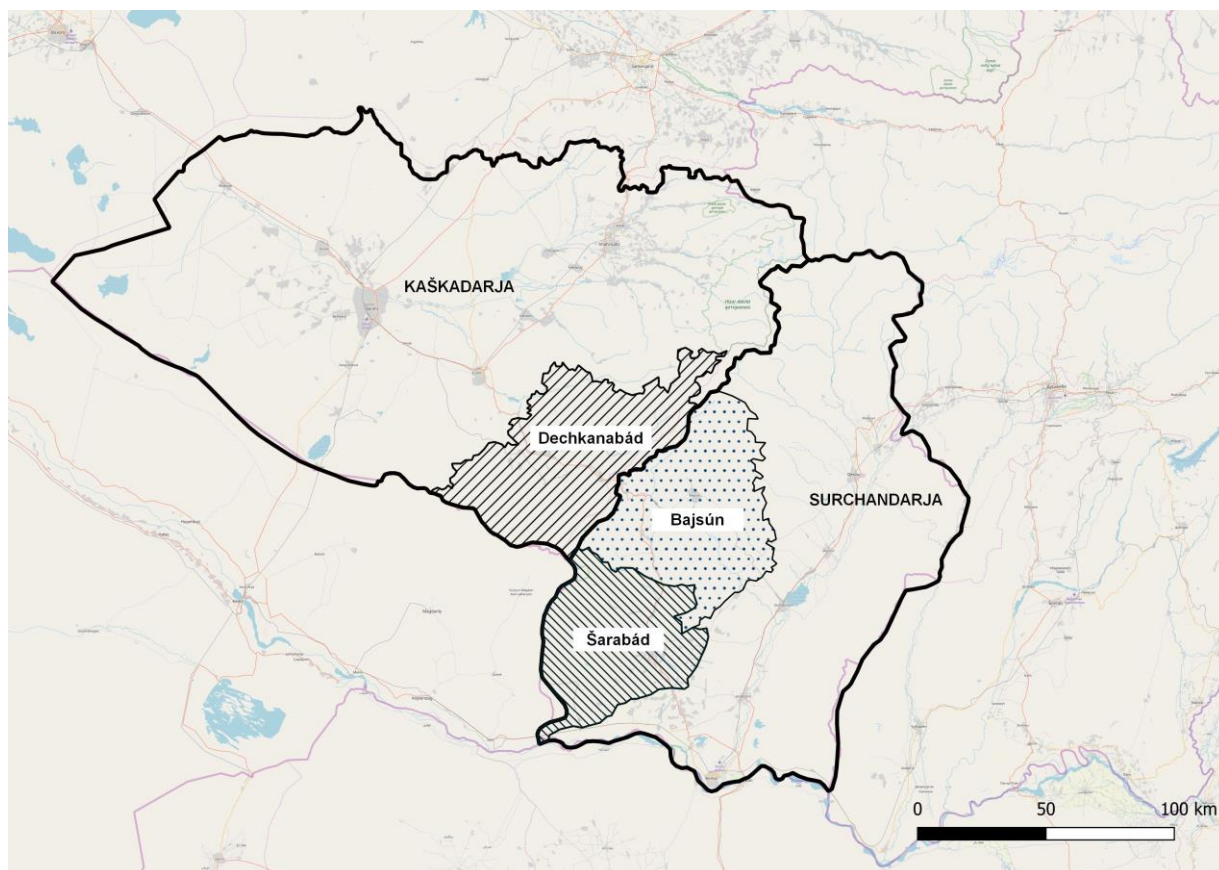
Chórezm je historické označení oblasti dolního toku a delty Amurdarji. Hlavní oblast představuje delta Amurdarji při vtoku do někdejšího Aralského jezera (Soucek 2000, 6). Od zbytku Střední Asie je Chórezm oddělený pouštěmi Kyzylkum a Karakum.

1.1.10 Sogdiána

Sogdiána je historický název oblasti toku řeky Zeravšán (pravý přítok Amurdarji) a přilehlých oblastí. Nacházela se zde významná středověká města Samarkand (Afrasiab) a Buchar. Sogdiána zahrnuje i oblast Kaškadarjinské oázy, s centrem v Karší (v předmongolském období Nasaf) ležící mezi Sogdiánou a Čaganiánem (Raspopova – Šiškina 1999, 50; Soucek 2000, 4).

1.1.11 Merv

Merv se nazývá oblast Mervské oázy v dnešním Turkmenistánu se stejnojmenným hlavním městem. Mervskou oázu tvoří vnitrozemská delta řeky Murgháb, pramenící v horách Afghánistánu, která se rozlévá na okraji pouště Karakum.

Obr. 2. Sledované regiony jižního Uzbekistánu

1.2 Historická období

V následujícím textu uvádím základní historická období pro Tocharistán tak, jak je budu nadále používat ve své práci. Uvádím pouze období, na která se odkazuji v textu, ne kompletní přehled historických epoch. Jedná se o zcela základní rozdělení, všechna období se dále dělí na další různé etapy.¹

Pozdní doba bronzová (dále jen PDB) je období konce 3. tisíciletí až poloviny 2. tisíciletí př. n. l.

Raná doba železná I a II (dále jen RDŽ) je období druhé poloviny 2. tisíciletí až do pol. 6. stol. př. n. l.

Achajmenovské období = raná doba železná III (dále jen ACH) trvá od pol. 6. do 4. stol. př. n. l.

Řecko-baktrijské období (dále jen ŘB) trvá od 3. do 2. stol. př. n. l.

¹ Při tomto rozdělení vycházím z publikací Asimov – Bosworth 1998; Pugačenkova – Rtveladze 1990; Aršavskaja - Rtveladze - Chakimov 1982

Kušánské období (dále jen KO) je období od zlomu letopočtu do 4. stol n. l., ve 3–4. stol. je označováno jako Kušano-sásánovské období.

Středověk (dále jen STR) je obecné označené období od 5. stol do 12. stol.

Raný středověk (dále jen RS) je období od 5. do 8. stol.

Vrcholný středověk (dále jen VS), někdy také nazývaný jako Předmongolské období, vyplňuje časový úsek 9. až počátku 13. stol.

Pozdní středověk (dále jen PS) je období 13.–17. stol.

1.3 Další pojmy

1.3.1 Mikrooáza

V podhůří Kugitangu a Bajsúntau se nachází suchá step. Celoroční vodní toky jsou tu velmi vzácné a dešťové srážky nejsou hojné, proto se osídlení jak v historických dobách, tak dnes stahuje k vodním zdrojům. Mikrooáza je kompaktní zavlažovaná plocha, zásobovaná vodou z jednoho nebo více místních zdrojů. Leží zpravidla v plochých údolích sajů vyplňujících prostory mezi oblými kopci podhůří Kugitangu a Bajsúntau. Rozsah zavlažované plochy se ve většině případů překrývá s rozsahem vesnice, která v mikrooáze leží. Často se s rozrůstáním vesnice zvětšuje i plocha oázy, protože si místní obyvatelé přivádí vodu k domům.

1.3.2 Saj

Koryto občasného vodního toku. Voda zde proudí většinou v jarních měsících během tání sněhu ve vyšších polohách, nebo při přívalových srážkách. Po zbytek roku je koryto vyschlé. Výplň saje tvoří štěrk, písek a valouny různých velikostí.

2 PŘÍRODNÍ PODMÍNKY A GEOGRAFIE OBLASTI

Horské a podhorské oblastí Kugitang a Bajsúntau leží převážně v regionu Surchandarji, ale zasahují i do sousedního regionu Kaškadarji (označují se jako vilajat – zjednodušeně ekvivalent kraje), přesněji se nachází na území správních jednotek Bajsún, Šerabád a Dechkanabád (označují se jako tuman – zjednodušeně ekvivalent okresu). Do této oblasti, jak už název napovídá, zasahují pohoří Kugitang a Bajsúntau.

Horský pás Kugitang (nejvyšší vrchol Airibaba 3138 m n. m.), tvořící západní hranici mnou vymezeného území, i Bajsúntau na jeho severozápadě, jsou součástí Hissárského hřbetu, oddělujícího se ze Zeravšanského hřbetu. Ten je jednou z větví Alajského hřbetu a náleží tak do pohoří Ťan-šan (Votýpka 1982, 300). Z Kugitangu a Bajsúntau se ve mnou vymezeném prostoru vydělují ještě menší horské skupiny. Jde především o výrazné skalní hřbety obklopující průsmyk Železné brány (průchod horami mezi Surchandárií a Kaškadárií). Na sever od průsmyku Železné brány je to Sarimask, na jih je to Susistag. Dále k východu od zmíněných hřbetů se nad vesnicí Toda nachází hora Ketmančapy (součást Bajsúntau), která tvoří dominantu celé oblasti podhůří Bajsúntau.

Ťan-šan je charakteristický rovnoběžkovým směrem hřbetů a jejich složitým větvením. Na Hissárský hřbet navazuje Tádžická kotlina, která vyplňuje prostor mezi Hissárským a Alajským hřbetem na jedné a Hindúkušem na druhé straně, jejím středem protéká Amudarja. Zajímavostí Kugitangu je, že podobně jako další hřebeny (Babatag, Aktou, Karatau atd.) zasahující do Tádžické kotliny, má asymetrickou stavbu. Zatímco ze západní strany tyto hřebeny stoupají pozvolně, na východní jsou velmi strmé až kolmé, jednotlivé hřbety jsou většinou odděleny vodními toky (Votýpka 1982, 300). Tento jev lze sledovat i v Bajsúntau, například hřeben Ketmančapy i jinde na menších hřebtech. Dalším příkladem jsou skalní hřbety oddělující mnou vymezenou oblast od nížin Šerabádské oázy.

V předhůří Kugitangu i Bajsúntau (obecně v předhůří Ťan-šanu a Alaje) se vytváří reliéf krajiny denudací, typickou pro suché oblasti. Vzniklé tvary reliéfu se nazývají adyry, pásma oblých kopců tvořené sedimenty pokryté spraší se svahy rozrušenými roklemi. Takový typ krajiny s řídkou přirozenou vegetací je náchylný k erozi (sesuvy půdy a bahenní toky), zvláště v případě nadměrného využívání člověkem (odlesnění nebo intenzivní pastva). Adyry jsou typické pro celou oblast podhůří Kugitangu a Bajsúntau a tvoří hlavní součást tamější krajiny (Votýpka 1982, 302; Merzlyakova, I. 2003, 382). V horách Hissárského hřbetu pramení řeka Šerabád, která je na horním toku označována jako Mačajdarja a Dabanddarja, na

středním jako Šerabáddarja. Protéká mnou vymezenou oblastí od severozápadu k jihovýchodu a opouští ji v oblasti oázy Šerabád.

Horské a podhorské oblasti Kugitangu a Bjsúntau spadají do subtropické klimatické zóny, stejně jako celá oblast Střední Asie. Tato zóna je charakteristická suchým kontinentálním klimatem s výraznými rozdíly teplot během roku. Díky bariéře hor na severu a západě se podhorské oblasti Tádžické kotliny vyznačují relativně mírným klimatem, které umožňuje orbní zemědělství i v relativně vysokých polohách kolem 1000 m n. m. i výše. Průměrné roční srážky nepřesahují 200 mm (na východní straně hor). Co se týče vegetace, tak jsou pro podhorské oblasti Hissárského hřebu (z východní strany) typické suché stepi přecházející v travnaté stepi a následně v řídké jalovcové lesíky (Merzlyakova, I. 2003, 397; Votýpka 1987, 147).

3 HISTORIE OBLASTI

3.1 Písemné prameny

Pro období vrcholného středověku v Tocharistánu můžeme čerpat z různých písemných pramenů. Naprostá většina písemných pramenů pro toto období pochází z arabského kulturního okruhu (islámského světa) od arabských nebo perských autorů. Nicméně pro Tocharistán jsou relevantní i písemné prameny čínské provenience a také některé cestopisy psané evropskými cestovateli.

Pro období arabské expanze a konsolidování moci ve Střední Asii jsou hlavní díla Al-Tabariho a Al-Baladhuriho (Sverčkov 2005, 61). Pro počáteční etapu vrcholného středověku je důležitý i čínský cestopis Süan-canga, který popisuje Tocharistán před arabským zábohem (Vogelsang 2010, 169–173). Süan-cang podal první zprávu o Železné bráně, opevnění průsmyku mezi dnešními regiony Surchandarji a Kašadarji (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 42). V 10. stol. vznikl Hudud al-Alam, jedná se o geografické dílo popisující známý islámský a neislámský svět. Dílo bylo sepsáno nejspíš v oblasti dnešního Afghánistánu a největší pozornost je věnována Transoxiáně a jejímu popisu (Bosworth, C. E. 2004). Písemné prameny k Severnímu Tocharistánu i k Tocharistánu jako celku ve vrcholném středověku jsou zpracovány v práci: Historická geografie Jižního Sogdu a Tocharistánu (Kamaliddinov 1996). Svědectví o mongolském vpádu do Střední Asie podal arabský geograf Jakut nebo Marco Polo (Soucek 2000, 114–115).

3.2 Historické události

Vrcholný středověk je ve Střední Asii vymezen dvěma významnými historickými událostmi, které výrazně ovlivnily dění v této oblasti. Za počátek vrcholného středověku je považováno ovládnutí oblasti Araby a rozšíření islámu jako hlavního náboženství. Celá epocha končí vpádem Mongolů pod vedením Čingischána. Často je tato dějinná epocha označována jako před-mongolské období. V absolutních datech se jedná o polovinu 8. stol. až roky 1219–1221. V tomto období je pro Tocharistán rozhodující vliv říší z Předního východu, zejména z Íránu a vliv kočovných etnik z Vnitřní Asie.

Pronikání Arabů do oblasti Transoxiánu probíhalo postupně. Přestože již v druhé polovině 7. stol. arabské vojsko několikrát překročilo Oxus, až počátkem 8. stol. se Arabům podařilo toto území udržet. Arabský generál Abú Hafs Kutajba ibn Muslim dobyl mezi lety 705–715 celou Transoxiánu včetně Chórezmu. Kutajba byl však v rámci vnitropolitických

sporů v umajjovském chalífátu zavražděn a v dekadách po jeho smrti (roku 715) byla pozice Arabů oslabena (Bosworth – Bolshakov 1998, 30). Po vítězství abbasovského povstání a svržení Umajjovců se v roce 750 správy nad oblastí Transoxiány ujmul Abu Muslim (jeden ze strůjců tohoto povstání) a brzy potlačil veškeré oponenty abbasovské moci. Místní vládců se proto spojili s Čínou, která je v této době ve Střední Asii aktivní. Číňané ale byli v roce 751 v bitvě na řece Talas rozhodně poraženi a v následujících dekadách se jejich říše propadla do vnitropolitických sporů (Bosworth – Bolshakov 1998, 36). Abbasovci tak získali definitivní kontrolu nad celou Transoxiánou a nic jim nebránilo v konsolidaci oblasti a upevnění moci ve Střední Asii.

Po dobytí Transoxiány Arabů se islám stává hlavním náboženstvím této oblasti. Jeho prosazování však probíhalo postupně a provázela ho řada povstání místních vládců a obyvatelstva (Daftary 1998, 48). Jedno z největších povstání proti abbasovské moci proběhlo roku 805 pod vedením Rafi ibn al-Lajta, jeho centrum bylo v Samarkandu, ale zapojila se do něj celá Transoxiána včetně Tocharistánu (Bosworth – Bolshakov 1998, 45; Pugačenkova – Rtveldze 1990, 176). Povstání bylo potlačeno abbasovským chalífou Al-Ma'múnem. Ten následně roku 821 jmenoval správcem východních držav Táhira jednoho ze svých generálů (Bosworth – Bolshakov 1998, 45). Ten se stal zakladatelem dynastie Táhirovců, která vládla východním a severním državám Abbasovců včetně Severního Tocharistánu dalších 50 let. Táhirovců byli věrní chalífům v Bagdádu (Daftary 1998, 63).

S přijetím islámu souvisela i proměna společnosti. Jedním z důsledků proniknutí islámu do Střední Asie byla proměna umění. Z uměleckých projevů zmizely sochy a nástěnné malby (zobrazování postav), které se dříve v tomto prostoru hojně vyskytovaly, a byly nahrazeny ornamentálním stylem. Ten se projevil v hmotné kultuře na keramice, textilu, špercích i kovářských výrobcích (Pugachenkova 1986). Zvláště glazovaná keramika je pro Střední Asii ve vrcholném středověku typická (více v kapitole keramika vrcholného středověku).

Od poloviny 9. stol. začal v abbasovském chalífátu proces oslabování centrální moci, který vedl na konci 9. a na začátku 10. stol. k jeho rozštěpení a k osamostatnění místních vládců a dynastií (Daftary 1998, 64). První dynastií, která se osamostatnila, byli Saffárovci s centrem moci v Sístánu (dnešní jižní Afghánistán). V roce 873 svrhli Táhirovců a podnikli vojenské tažení proti Abbasovcům. Avšak i Saffárovci byli záhy poraženi (roku 900) Sámánovci, dynastií s hlavními državami v Sogdiáně původně poddanou Táhirovcům (Negmatov 1998, 85).

Sámánovci původně pocházeli z Chorásánu, ale chalífa Al-Ma'mún jim udělil državy v Transoxiáně za pomoc při potlačení povstání Rafiho Ibn al-Lajta (Bosworth – Bolshakov 1998, 45). Ještě jako poddaní Táhirovců sjednotili většinu Transoxiány pod svou nadvládou. Po porážce Táhirovců vytvořili pod vedením Isma'ila ibn Ahmada vlastní říši s centrem v Sogdiáně a po vítězství nad Saffárovci připojili i Chorásán, Tocharistán a Sístán. Jejich říše trvala po celé 10. stol., na jehož konci se zhroutila pod tlakem Karachánovců a nově nastupující dynastie Ghaznovců (Negmatov 1998, 85). Ve svém největším územním rozsahu se říše Sámánovců rozkládala od Arabského moře přes rozsáhlá území v dnešním Íránu a Afghánistánu až po Chórezm, Ferganu a Čač, oblast okolo Taškentu. Období vlády Sámánovců (především panování Nasra II., Nuhna I. a Abd al-Malika I.) bylo ve Střední Asii spojeno se stabilitou (obrana proti kočovníkům z Vnitřní Asie) a rozkvětem Transoxiány a Chorásánu. Došlo k rozvoji již starší sítě zavlažovacích kanálů a jednotlivé regiony Transoxiány prosperovaly hlavně ze zemědělské, ale i z řemeslné produkce (Negmatov 1998, 88). Rozvíjela se města a obchod. Obchodní stezky vedly do Číny na Přední východ i k Chazarům a na Rus, odkud pochází nálezy velkého množství sámánovských mincí. Do doby vlády Sámánovců také spadá proces nástupu používání pálených cihel v monumentální architektuře (Negmatov 1998, 91).

Severní Tocharistán byl v této době pod nadvládou Sámánovců. Místní oblasti mají ale poměrně velkou vnitřní nezávislost. Mezi nejvýznamnější patří Čaganián a Chutál (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 176). V Čaganiánu od konce 9. stol. a po celé 10. stol. vládla místní dynastie Muchtaďžidů. Postupně se jejich vliv rozšiřuje na celý Severní Tocharistán a jsou pokládáni za jedny z nejsilnějších vazalů Sámánovců (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 177). Historickými prameny jsou dobře doloženi Muchtaďžidové Abu Bakr Muhammad a Abu 'Ali Čagání, kteří vládli v Čaganiánu v první polovině 10. stol. Chronologie dalších vládců z této linie je sestavována na základě numizmatických nálezů (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 178). Termez byl stejně jako v předchozím období samostatná jednotka, která nespádala do Čaganiánu.

Do konce 10. stol. převládalo v Transoxiáně iránské obyvatelstvo, které mluvilo dialekty nové (moderní) perštiny a vytvořilo základ pro vznik pozdější tádžické etnické skupiny (Negmatov 1998, 101). Po pádu sámánovské říše dochází k turkizaci Střední Asie (Baumer, 2016, 25). Oghuzové, Karachánovci, Turkmeni, Seldžukové a Karachitájové změnili etnické složení Střední Asie a Předního východu (Baumer, 2016, 59).

Území sámánovské říše zabrali na severu Karachánovci a na jihu Ghaznovci. Hranici mezi oběma těmito říšemi tvořila řeka Amudarja (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 178).

Ghaznovci využili slabiny sámánovské říše, která byla při své obraně silně závislá na turkických otrockých jednotkách, jejichž velitelé získali velkou moc. Jedním z nich je Sebüktegin, který se stal vládcem v Ghazně (977–998) a položil základ ghaznovské dynastie (Vogelsang 2010, 192, Bosworth 1998, 102). Největšího rozkvětu dosáhla tato říše v první polovině 11. stol. za panování Sebükteginova syna Mahmúda z Ghazny (998–1030) a následně vnuka Masúda z Ghazny (1030–1041). Severní hranice říše Ghaznovců byla na řece Amurdarji, kde soupeřili s Karachánovci, kteří ovládali území na sever od zmíněné řeky. Ghaznovská moc se značně zmenšila po bitvě u Dandakanu (nedaleko Mervské oázy) v roce 1040 (Bosworth 1998, 116). Zde byli rozhodně poraženi Turkity, konkrétně Seldžuky, kteří pronikali do Transoxiány ze středoasijských stepí dnešního Kazachstánu. Ghaznovci tak ztratili vliv v Chorásánu a Tocharistánu a až do jejich konečné porážky Ghúrovci 1186 se zaměřili na oblast východního Afghánistánu a Indie a do událostí ve Střední Asii dále výrazně nezasahovali (Bosworth 1998, 116).

Severní část sámánovské říše – Transoxiánu dobyli na samém konci 10. stol. Karachánovci. Byli to kočovníci (Turkité) z Vnitřní Asie a de facto způsobili pád sámánovské říše. Ta s nimi byla v různé míře v konfliktu po celé 10. stol. (Davidovich 1998, 127). Proniknutí Karachánovců k Amudarje (do Transoxiány) znamenalo posun od íránské k turkické dominanci v této oblasti Střední Asie (Soucek 2000, 83). Karachánovci nevytvořili centralizovanou říši s vojenskou elitou v čele jako Sámánovci nebo Ghaznovci, ale fungovali jako kmenové uskupení (Baumer, 2016, 102). Již v polovině 10. stol. přijali islám a učinili ho náboženstvím jejich kmenového společenství (Davidovich 1998, 127). Na počátku 11. stol. ovládali území na sever od Amudarji – Transoxiánu (Tocharistán, Sogdinánu, Ferganu a Čač - Taškent a okolí) a další území na severu a východě Střední Asie. V důsledku rozbrojů mezi vládci Karachánovců došlo v první polovině 11. stol. k rozštěpení na východní a západní chanát. Západní chanát zabíral přibližně území Transoxiány, východní zahrnoval zbytek území ve Vnitřní Asii a nejdále na západ zasahoval do Fergany (Davidovich 1998, 133–134). V roce 1089 dobyli Seldžukové (Malik-Shah I) Samarkand a Karachánovci (západní chanát) se stali jejich poddanými, kterými byli až do roku 1141 (Baumer, 2016, 105). Karachánovci přetrvali i pod dalšími podmaniteli Střední Asie, Karachitáji až do počátku 13. stol. (Baumer, 2016, 106).

Situace v Tocharistánu na konci 10. a v první polovině 11. stol. byla složitá. Procházela zde hranice mezi územím Ghaznovců a Karachánovců, kteří spolu zápolili o vliv nad touto oblastí. Ghaznovci ovládali Chuttal (dnešní Chatlon v Tádžikistánu) a Termez, který byl strategickým místem se stálou vojenskou posádkou a bránil výpadům Karachánovců

na jih (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 178). Oblast Čaganián byla v první čtvrtině 11. stol. podle svědectví numismatických pramenů jen velmi volně závislá na Karachánovcích, uvažuje se i o tom, že byla zcela nezávislá. Čaganián tvořil nárazníkovou zónu mezi Karachánovci a Ghaznovci. To se změnilo v roce 1039, kdy se do Čaganiánu uchýlil Karachánovec Böri Tegin (Tamghach Chán Ibrahim), a území se tak dostalo do přímé nadvlády Karachánovců (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 180; Davidovich 1998, 135). Karachánovci se během tohoto období pokusili několikrát dobýt Termez; v roce 1035 synové Ali-Tegina podnikli výpad do Čaganiánu a následně oblehli Termez. Obléhání bylo ale neúspěšné, takže se museli stáhnout zpět přes Železnou bránu do Sogdiány (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 180). Situace v Tocharistánu se dále komplikuje po porážce Ghaznovců od Seldžuků roku 1040, kteří se zapojili do soupeření o moc v této oblasti.

Seldžukové pochází z turkického kmenového uskupení Oghuzů. Ti měli formující význam pro oblast Transoxiány, Chorásánu a dalších území ve Střední Asii, ale i na Předním východě. Oghuzové ovládali oblast okolo Aralského jezera, dolního a středního toku Syrdarji a východní oblast při Kaspickém moři (Agajanov 1998, 66). Na konci 10. stol. došlo k rozkolu ve vládnoucí vrstvě Oghuzů, od které se oddělili Seldžukové. Ti následně konvertovali k islámu (Baumer, 2016, 63). Oghuzové, kteří konvertovali k islámu, byli nazýváni Turkmeni (Baumer, 2016, 64). Od počátku 11. stol. byli Turkmeni přítomni v Chorásánu a Transoxiáně. Bojovali ve válkách místních vládců a dynastií za příslib kořisti a pastvin (Sevim – Bosworth 1998, 153). Výrazného úspěchu dosáhli Seldžukové pod vedením bratrů Togrul Bega a Čangri Bega. Porazili Ghaznovce v bitvě u Dandakanu 1040 a následně i zbytek Oghuzů a položili základ seldžucké říše (Baumer, 2016, 84). Čangri Beg se stává vládcem v Chorásánu a dále se věnuje podmanění Střední Asie, zatímco výboje jeho bratra Togrul Bega směřují na západ (Baumer, 2016, 84). Seldžukové neplenili města, ale naopak přijali místní kulturu a usedlý způsob života. V druhé polovině 11. stol. vládli silní seldžučtí vládci Alparslan a Malik-Šáh I., kteří dosáhli vojenských úspěchů jak na východě, tak na západě. Druhý zmíněný si v roce 1089 podmanil západní Karachánovce (Baumer, 2016, 91). V prvních dekádách 12. stol. se seldžucká říše propadla do následnických sporů (Sevim – Bosworth 1998, 167–168). Její konec započala drtivá porážka od Karachitájů v roce 1141. (Baumer, 2016, 101–102; Sevim – Bosworth 1998, 171). Moc Seldžuků ve Střední Asii definitivně skončila smrtí sultána Sandžára 1157, který se po porážce od Karachitájů pokoušel obnovit seldžucké državy v Chorásánu a Tocharistánu (Sevim – Bosworth 1998, 172).

Po pádu Seldžuků svedli boj o kontrolu nad Střední Asií Karachitájové, Karachánovci (západní chanát), Chorézmšáhové a Ghaznovci následně nahrazení Ghúrovci. Karachitájové

se sice účastnili bojů v Transoxiáně, Chórezmu a Chorásánu, ale stačilo jim vždy jen uznání jejich svrchovanosti a vybírání daní. Neměli aspiraci vytvořit vlastní centralizovanou říši jako Seldžukové. Také nekonvertovali k islámu a zůstali buddhisty (Sinor 1998, 244). Karachánovci vládli v Sogdiáně až do začátku 13. stol. (Baumer, 2016, 106). Ghaznovci, kteří stále ovládali území na jihovýchod od Transoxiány a Chorásánu byli nedlouho (1186) po pádu Seldžuků nahrazeni novou dynastií - Ghúrovci (Bosworth 1998, 116). Centrum jejich říše bylo jako u Ghaznovců v dnešním Afghánistánu. V západní oblasti Střední Asie se po pádu Seldžuků prosadili Chorézmšáhové. Ti následně expandovali směrem na východ. Na počátku 13. stol. zlikvidovali Karachánovce a porazili jak Karachitáje, tak Ghúrovce a dostali pod svou nadvládu Transoxiánu i Chorásán (Sevim – Bosworth 1998, 177). Jejich vláda však netrvala dlouho, protože takřka ve stejné době pronikají do Střední Asie Mongolové, kteří porazili všechny místní říše.

Seldžukové výrazně zasáhli do dění v Tocharistánu. Pod vedením Čangri Bega nejdříve dobyli území na jih od Amudarji, Chuttal, Balch a další. Následně oblehli a obsadili Termez. Čangri Beg pak jmenoval jako správce těchto území svého syna Alparslana. Tato událost se odehrála pravděpodobně roku 1042 (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 180). Někdy ve 40. letech se Alparslanovi poddal i Čaganián. Svědčí o tom numismatické prameny (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 180). Po smrti Togrul Bega v roce 1063 se Čaganián jako i ostatní oblasti Tocharistánu pokusil vymanit z nadvlády Seldžuků. Alparslan, který se po smrti svého strýce stal sultánem všech Seldžuků, ale zahájil velké vojenské tažení do Čaganiánu, kde rozdrtil povstání místního vládce (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 181). Ten při příchodu vojska Seldžuků uprchl do pevnosti na hoře, ztotožňované s lokalitou Kyz-Kurgan u vesnice Sina (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 181). V dekadách po smrti Alparslana 1073 byl Termez několikrát obsazen Karachánovci a znovu dobyt zpět Seldžuky (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 181). Až do smrti sultána Sandžára 1157 byl Termez důležitým strategickým bodem východních držav Seldžuků. Právě do Termezu se uchyluje Sandžár po porážce od Karachitájů roku 1141 (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 181). Čaganián byl v tomto období s drobnými výjimkami také pod nadvládou Seldžuků. Od smrti Sandžára vládl v regionu chaos. V 70. letech byla oblast na chvíli obsazena Ghúrovci. Na konci 12. a na počátku 13. stol. je podle numismatických nálezů Čaganián pod nadvládou Karachánovců a Termez nejspíš také (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 181).

Celou etapu vrcholného středověku ve Střední Asii uzavřel vpád vojsk Mongolů. Roku 1218 se Karachitájové podrobili Mongolům. Tím se Mongolská říše vedená Čingischánem dostala do sousedství říše Chorézmšáhů (Bira 1998, 257). Mezi lety 1219 a 1224 porazili

Mongolové Chorézmšáhy a vyplnili Chorásán, Transoxiánu a Tocharistán a podmanili si většinu Střední Asie (Bira 1998, 258). Města Samarkand, Buchara, Merv, Balch a Termez byla vyplněna a zničena. Termez podlehl Mongolům v roce 1220. Vpád Mongolů nebyl první, ani poslední vpád kočovníků ze stepí Vnitřní Asie do zemědělských oblastí Transoxiánu a dále. Podobné vpády se odehrály v předchozích i následujících historických epochách. Mongolský zábor Střední Asie je vnímán přelomově díky kvalitativní změně, kterou pro tento region znamenal. Zaniklo velké množství měst, bylo pobito mnoho obyvatel a zanikly zavlažovací systémy, životně důležité pro rozvoj osídlení v tomto regionu. Nad mírou zkázy se vedou diskuze. Někteří autoři ji považují za literární zveličení, jiní ji berou vážně (Baumer, Ch. 2016; Soucek 2000, 114–115; Vogelsang 2010, 202). Nicméně obecně je tato událost vnímána mezi historiky a archeology jako přelomová. V obou vědních oborech je obecně přijímáno rozdělení středověku na před a po-mongolském období.

3.2.1 Shrnutí

Vrcholný středověk v Tocharistánu jde ve zjednodušené podobě rozdělit na dvě fáze. První, vyznačující se poměrně stabilními poměry a přijetím a rozvojem islámu, zahrnuje období vlády Abbásovců a Sámánovců, tedy 9. až první třetina 11. stol. Druhá (třetina 11. až 1220), která je charakteristická dominancí Turkitů, zvláště pak Seldžuků, je více turbulentní. Rozdíl mezi oběma obdobími je také v tom, že v prvním převládá íránský vliv a kultura (zvláště za vlády sámánovských panovníků), kdežto ve druhém dochází k turkizaci prostoru. Celé období je pak završeno devastací regionu Mongoly.

4 KERAMIKA VRCHOLNÉHO STŘEDOVĚKU

V následující kapitole představuji základní charakteristiku keramiky vrcholného středověku 9.–12. stol. Severního Tocharistánu a Střední Asie. Hlavním poznávacím znakem keramiky vrcholného středověku v těchto oblastech je glazované zboží, které se vyskytuje ve velké škále druhů barev a forem výzdoby. Typické jsou zejména glazované misky. Glazovaná keramika se v podobných typech vyskytuje na území celé Střední Asie. Poprvé se glazovaná keramika ve velké míře objevuje ve Střední Asii od poloviny 8. stol. a počátku 9. stol. Obecné rozšíření této technologie následuje po arabském záboru Střední Asie (Gyul 2017, 779; Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 37). Rychlé rozšíření glazované keramiky v oblasti Střední Asie souvisí s Araby. Nádobí z drahých kovů používané do té doby místní nobilitou bylo Araby zakázáno (stejně jako nošení zlatých šperků nebo hedvábí), a proto se hledal nový reprezentativní materiál, který by ho nahradil. Tím se stala glazovaná keramika (Gyul 2017, 780). Glazovaná keramika je důležitým poznávacím znakem vrcholného středověku, protože se v předcházejících obdobích ve Střední Asii nevyskytuje.

4.1 Glazovaná keramika

Základní typy glazované keramiky jsou misky, talíře (ljagany – velké ploché talíře) a lampy. Glazura byla buď alkalická (potaš) nebo olovnatá (Gyul 2017, 780; Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 37). Vrcholný středověk spadá do období Afrasiabské školy glazované keramiky (9. až počátek 13. stol.). Kromě tohoto období se vyčleňují další dvě, Timurská glazovaná keramika (14.–15. stol.) a glazovaná keramika pozdně středověkých chanátů, trvající od 16. stol. do počátku 20. stol. (Gyul 2017, 781). Období afrasiabské keramiky se dále rozděluje na období sámánovské (9.–10. stol.) a karachánovské/turkické období od počátku 11. do počátku 13. stol. (Gyul 2017, 781, 784). Významnými centry produkce glazované keramiky ve Střední Asii ve vrcholném středověku byly především Samarkand (v před-mongolském období Afrasiab) a Taškent (ve středověku Čač/Binkent), dále Buchar a Merv.

V 9.–10. stol. byla velmi rozšířená průhledná olovnatá glazura s černou malbou na bílém podkladě nebo bílou malbou na tmavém podkladě. Charakteristické pro tuto keramiku jsou nápisy provedené kúfským písmem po vnitřním obvodu nádoby. Kúfské písmo je kaligrafickou formou arabského písma. V období 9.–10. stol. jsou nápisy na keramice většinou čitelné (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 37). Kromě dekorativního charakteru mají tyto nápisy na keramice i symbolický význam zdůrazňující novou kulturu a

náboženství. Často se jedná o citace z koránu, hadísy (výroky proroka Mohameda), požehnání a obecná náboženská úsloví (Gyul 2017, 781).

V 11.–12. stol. jsou nápisy na keramice nahrazovány epigrafickým ornamentem. Nápisy už nejsou čitelné a stává se z nich pouze ornament, často ve formě jednoduchých okrasných kompozic, ale neztrácí svůj symbolický význam (Gyul 2017, 783). Ve výzdobě se uplatňují geometrické, rostlinné a zoomorfní vzory (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 37). Zoomorfní vzory jsou výsledkem návratu ke starší před-arabské tradici, vycházející ze zoroastrismu. Jde především o zobrazení ptáků. Výsledek kombinuje jak předchozí tradici (zoomorfní motivy), tak nové prvky (epigrafický ornament) přinesené Araby (Gyul 2017, 783). Zoomorfní vzory se postupně od konce 11. stol. vytrácí a nahrazují je florální motivy (Gyul 2017, 783). Geometrické motivy (nazývané také kobercový styl) a větší barevnost výzdoby na keramice jsou spojovány s turkizací regionu po příchodu Karachánovců na počátku 11. stol. Tento výzdobný styl je charakteristický pro Turkity a vychází z nomádského umění (Gyul 2017, 783).

Na konci 12. stol. se objevuje modrá glazura, která se ve 13.–14. stol. stane dominantní barvou glazované keramiky (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 37). Z Termezu z konce 12. a počátku 13. stol. jsou známy nádoby zdobené modrou glazurou nanesenou na ryté výzdobě, černou malbou na modré glazuře nebo epigrafickými nápisy na pruhu zelené glazury při okraji nádoby. Kašínová keramika se v oblasti Čaganiánu ve vrcholném středověku vyskytuje pouze řídce (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 37; Pugačenkova – Rtveladze 1990, 202).

Celkově se v glazované keramice vrcholného středověku odráží jak předchozí domácí tradice, tak výzdobné motivy přinesené Araby a následně Turkity. Glazovaná keramika Severního Tocharistánu je příbuzná s glazovanou keramikou Střední Asie, přesto má některé odlišnosti, které dovolují podle některých autorů mluvit o samostatné keramické skupině (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 203). Jednotlivé typy glazované keramiky, i když mohou mít regionální odlišnosti, se dají sledovat na území celé Střední Asie i mimo něj. Například misky s florálními motivy, vyvedenými černou barvou překrytou modrou glazurou (12.–15. stol.). Úlomek jedné z nich se našel na lokalitě Buri Kabir. Další nálezy jsou známy jak z prostoru Střední Asie (Merv, Chórezm, Sogdiána a Čač), tak z území dnešního Iráku a Sýrie (Mokroborodov 2007, 27).²

² Více k glazované keramice a technologii její výroby viz Gyul 2017

4.2 Neglazovaná keramika

V neglazované keramice se v rámci Střední Asie více projevují regionální rozdíly. Základními tvary jsou džbány, mísy, pokličky, hrnce, zásobnice, tagory a mnoho dalších forem. Specifickým druhem keramiky jsou dastarchany – rovné stolky, většinou zdobené a architektonické dekory. Pro neglazovanou keramiku Severního Tocharistánu neexistuje souhrnný přehled. Je třeba vycházet z jednotlivě publikovaných lokalit a pomáhat si analogiemi ze sousedních regionů (často prostorově velmi vzdálených), v tomto případě zejména ze Sogdiány.

Pro počáteční období vrcholného středověku (druhá polovina 8. a první polovina 9. stol.) byl publikován keramický soubor z lokalit Dabil-kurgan a Šurob-kurgan (Solověv 2014). V tomto případě se jedná spíše o mechanický popis keramiky, ve kterém chybí zobecňující závěr. Nicméně je možné na základě tohoto článku učinit zobecňující závěry. V neglazované keramice Severního Tocharistánu se na počátku vrcholného středověku uplatňuje výzdoba soustřednými kruhy a vlnovkami. Keramika je zdobená plastickými páskami, s promáčknutím vytvářeným prsty. U užitkové keramiky se vyskytují tordovaná ucha (Solověv 2014, 45). Objevují se napodobeniny kovových nádob. Jako ostřívo do matrixu je používán šamot (nadrčená keramika), tento jev zmiňuje několik autorů (Solověv 2014, 45; Annajev – Annajev 2003a, 11; Šejko 2011, 237; Mokroborodov 2007, 26).

Pro další etapy vývoje vrcholně středověké keramiky lze hledat paralely v keramice Sogdiány. Dobře zpracované soubory keramiky nabízí výzkumy Afrasiabu (Sokolovskaja 2015) a Altin-tepa a dalších sídlišť v Kaškadarjinské oáze (Lunina 1984). Z konce vrcholného středověku byl publikován keramický soubor z výzkumu v Termezu. Na neglazované keramice 12.–13. stol., převážně na džbánech, se uplatňuje rytá výzdoba. Ta může mít formu vlnovek vytvářených rydlem při vytáčení nádoby na kruhu. Další formou výzdoby neglazovaných nádob je zdobení otisky/razítky imitující kovové nádoby. Tento výzdobný styl se prováděl buď jednotlivými razítky, nebo vytlačováním do forem (kadlubů) s pásy výzdoby. (Pugačenkova – Rtveladze 1990, 201). Tato keramika je velmi kvalitní. V horských a podhorských oblastech se objevují její imitace (např. Buri Kabir) provedené razítky na ručně vyráběných nádobách (Mokroborodov 2007, 27).

Zajímavá je zmínka u lokality Munčak-tepa (u vesnice Munčak, mnou označená jako Munčak-tepa IV, soupis lokalit č. 16) o nálezu pseudo–tripilské keramiky (Šejko 2011, 236). Jedná se o keramiku datovanou ve vrstvách z Afarsíabu (Samarkand) do období kolem poloviny 12. stol. (Sokolovskaja 2015, 93). Hlavní podíl této keramické skupiny tvoří džbány různých rozměrů. Nádoby jsou zdobené v celé ploše červenou a hnědou engobou. Výzdoba se

skládá z kruhů, spirál, vlnic a vybarvených trojúhelníků. V keramice Afrasiabu (Samarkand) převládají geometrické motivy, zatímco v materiálu z Fergany a Kaškadarjinské oázy převládají rostlinné motivy (Sokolovskaja 2015, 94). Podobná keramika (vyplněné trojúhelníky, spirály, vlnice) je známa z Chórezmu (období říše Kanghu) i z území Turkmenistánu.

5 PŘEDCHOZÍ BÁDÁNÍ

Ze zkoumané oblasti podhorských a horských území Kugitangu a Bajsúntau (definice viz úvod) není příliš mnoho řádně prozkoumaných lokalit spadajících do období vrcholného středověku (VS). Hlavní zájem zde poutají především velké lokality z helénistického období – Kurganzol a Uzundara. Pro období VS byly zásadní především sousední nížinné regiony (oblast podél toky řeky Surchan a oblast dolního toku řeky Šerabád, tedy jádro historické oblasti Čaganiánu a Termez), kde leželo těžiště osídlení této doby. I archeologická činnost se soustředila hlavně na lokality v nížinách a do podhorských oblastí regionů Šerabád a Bajsún zasahovala spíše sporadicky. Obrázek o rozdílu v počtu zachycených lokalit mezi podhorskými oblastmi a nížinami si lze udělat na základě mapy starověkých archeologických lokalit v knize Středověké památky Surchandari, kde je jasně vidět poměrně hustá síť sídlišť v nížinách kolem řeky Surchan a jen několik lokalit v podhorských oblastech Kugitangu a Bajsúntau (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 36). I Sverčkov ve své práci konstatuje, že v okrese Bajsún (podhůří Bajsúntau) je známo 52 lokalit, zatímco ze sousedního okresu Denau (střední tok řeky Surchan) je známo přes 200 lokalit (Sverčkov 2005b, 56). Zde se nabízí otázka, nakolik lze tento stav připisovat rozdílnému stavu bádání a nakolik může odrážet stav historického osídlení. U obou otázek si lze poměrně jednoduše odpovědět. Současná situace může odrážet jak stav historického osídlení (lze předpokládat, že nížiny podél řeky Surchan byly hustěji osídlené než podhorské a horské regiony), tak stav bádání, kde je nejdříve věnována pozornost centrálním, “bohatým” a exkluzivním lokalitám a až následně se pozornost přesouvá do “periferních” oblastí. K takovým srovnáním zatím není dostatek dat a byl by třeba hlavně v horských a podhorských oblastech provést rozsáhlý systematický výzkum. Nicméně jak ukazují výzkumy česko-uzbecké archeologické expedice, průzkum horských a podhorských oblastí Kugitangu a Bajsúntau má své rezervy.

Pokud byly lokality z vrcholného středověku v oblasti podhorských a horských regionů zkoumány, jednalo se především o prospekce a pozorování bez publikace materiálu nebo stratigrafie. Poloha jednotlivých lokalit je v řadě případů dána pouze slovním popisem. Datování se většinou omezuje na konstatování, že z lokality je znám středověký materiál, případně století, ze kterých materiál pochází. Jak jsem ale zmínil výše, k dataci není ve většině případů publikovaný materiál. Bez publikovaného materiálu nebo stratigrafie je datování jednotlivých lokalit jen těžko ověřitelné a nezbyvá než důvěřovat autorovi. Zvláště v případě, že se jedná o starší publikace, od jejichž publikování došlo k vývoji chronologie. Navíc se u některých lokalit, které jsme ověřovali, datace materiálu výrazně lišila.

Nedostatečná publikace materiálu navíc stěžuje komparaci materiálu, získaného při prospekcích česko-uzbecké archeologické expedice. Další úskalí je v tom, že datace je často omezena na konstatování, že z lokality je znám středověký materiál bez rozlišení raného, vrcholného a pozdního středověku, což poněkud komplikuje další práci s těmito lokalitami.

První soupis lokalit, který postihuje mnou sledovanou oblast, je ze 70. let (Rtveladze 1974). Jedná se o soupis archeologických lokalit v Surchandarji. Obsahuje mapu s lokalitami a s připojeným slovním popisem, neobsahuje publikaci materiálu. Z horských a podhorských oblastí je v tomto soupisu jen pět lokalit, z toho dvě byly datovány do vrcholného středověku.

Pokus o kompletní soupis lokalit z vrcholného středověku ve mnou vymezené oblasti horských a podhorských regionů nabízí kniha Středověké památky Surchandarji (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982). Obsahuje mapu středověkých archeologických lokalit s jejich popisem a přiloženým katalogem, ve kterém je stručná charakteristika lokalit a datace bez publikace materiálu (u některých lokalit datace chybí). Do mnou vymezené oblasti horských a podhorských oblastí Kugitangu a Bajsúntau spadá 23 lokalit. Do vrcholného středověku a obecně do středověku je datováno 15 lokalit.

Nové lokality i shrnutí starších přináší článek: Některé výsledky výzkumu pravěkých a středověkých lokalit v horské a podhorské oblasti Kugitangu a Bajsúntau (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990). V tomto článku je publikována i základní stratigrafie a materiál z lokality Lungi-tepe. Autoři provedli průzkum oblasti mezi vesnicemi Chodžankan a Padang (zhruba střední tok řeky Šerabád a okolí města Bajsún), ze které představili nové nálezy lokalit. Uvádějí celkem 18 lokalit, z nichž sedm bylo zachyceno poprvé a čtyři lokality uvádí autoři jako zcela zničené (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 25–26). Všech 18 lokalit spadá do kušánského až vrcholně středověkého období. Do vrcholného středověku náleží osm lokalit, z nichž Lungi-tepa, Munčak-tepa (mnou označené jako Munčak-tepa III) byly mezi nově objevenými, zbytek lokalit z VS byl znám již dříve. Dále autoři uvádí, že v období VS existovala řada sídlišť v dnešních vesnicích Darband, Igarči a Chatak (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 25–26). Kromě Lungi-tepa a částečně Munčak-tepa a bezejmenné lokality u Chodža-Koškaron není k žádné lokalitě z VS publikovaný materiál.

Soupis archeologických lokalit, v tomto případě jen pro okres Bajsún (horské a podhorské oblasti Bajsúntau), a první nástin vývoje osídlení během historických epoch přinesl Annajev (Annajev – Annajev 2003b). V článku jsou uvedeny všechny lokality od paleolitu po novověk. Pro vrcholný středověk nepřinesl žádné nové lokality, jen upravuje a doplňuje informace k lokalitám známým již z předchozích publikací.

Druhý kompletní soupis lokalit pro celou oblast Surchandárie zpracoval Sebastian Stride ve své doktorské práci věnující se zmapování osídlení Surchandárie od doby bronzové po moderní éru (Stride, S. 2005). Pro oblast mnou vymezených horských a podhorských regionů sebral veškeré doposud známé lokality ze všech dějinných epoch (kromě paleolitu). Ve své práci nemá žádné nové lokality pro tuto oblast. Její hlavní přínos spočívá v tom, že Sebastian Stride pečlivě vyhledal všechny doposud známé lokality, zařadil je do katalogu a ke všem lokalitám dohledal v té době známou literaturu. Ke všem lokalitám má také GPS souřadnice (s různou přesností). Celkově zaznamenal 40 lokalit ve mnou vymezené oblasti, z nichž do období vrcholného středověku spadá 22.

Poslední a nejaktuálnější přehled archeologických lokalit od paleolitu po novověk, znovu pouze pro okres Bajsún, společně se zmapováním jednotlivých historických epoch vývoje regionu publikoval Sverčkov (Sverčkov, L. 2005a; Sverčkov, L. 2005b). Přinesl celkem 9 nových lokalit z období vrcholného středověku, tři z nich jsou však jen místa nálezu strusky a keramiky a nelze je označit za sídliště. Ke dříve známým lokalitám uvádí GPS souřadnice a doplňuje informace. Žádný materiál v tomto článku není publikovaný, ale autor uvádí k některým lokalitám slovní popis signifikantních keramických forem.

Samostatně zkoumána byla lokalita Bazar-tepa (č. 16), bohužel ani z této lokality není publikován žádný materiál (Bobokhojaev 1990). Další samostatně zkoumanou lokalitou je Munčak-tepa (mnou označené jako Munčak-tepa IV, č. 16) ze stejnojmenné vesnice (Šejko 2011). Z lokality je publikován jen omezený výběr keramiky. Dobře publikovaný materiál je z výzkumu na lokalitě Buri Kabir (systém podzemních prostor) v blízkosti vesnice Kyzilča (Mokroborodov 2007). Lokalita je datována do konce 12. a počátku 13. stol. a zachycuje vývoj na konci epochy vrcholného středověku. Poslední samostatně zkoumanou lokalitou je Dabil-kurgan (Solověv 2013; Solověv – Šejko 2012), kde byly odkryty vrstvy od poloviny 8. do poloviny 9. stol. Jedná se o počáteční období vrcholného středověku. Keramika z lokality je dobře popsána i publikována (Solověv 2013; Solověv – Šejko 2012).

Celkově se mi podařilo dohledat 38 lokalit spadajících do období vrcholného středověku ve mnou vymezené oblasti horských a podhorských regionů Kugitangu a Bajsúntau (zachycených předchozím bádáním). Ve třech případech (č. 19–21) se jedná pouze o nálezy strusky a keramiky. Archeologický výzkum probíhal celkem na pěti lokalitách Dabil-kurgan, Lungi-tepa, Bazar-tepa, Munčak-tepa IV a Buri Kabir (č. 12, 14–16, 35). Zbylé lokality byly identifikovány v rámci prospekci. Informace o těchto lokalitách je třeba brát s rezervou, obzvláště pokud se jedná o lokality zmíněné ve starší literatuře bez publikace materiálu. Více informací k jednotlivým lokalitám je v kapitole Soupis lokalit.

6 VÝZKUMY ČESKO-UZBECKÉ EXPEDICE

Jak jsem již zmínil v úvodu, budu se zabývat činností česko-uzbecké archeologické expedice mezi lety 2014–2018, kdy působila v horských a podhorských oblastech Kugitangu a Bajsúntau. V roce 2014–2016 se expedice odehrávaly na podzim, v sezónách 2017 a 2018 byly kromě tradičních podzimních expedic uspořádány i jarní výpravy. Práce v tomto prostoru bude i nadále pokračovat podzimní sezónou 2019. Ve výše zmíněném období se ve vymezené oblasti realizovalo a doposud realizuje několik projektů. Prvním větším projektem v podhůří Kugitangu, pod vedením Ladislava Stanča, byl výzkum lokality Kajrit, který v roce 2014 přivedl české a uzbecké archeology do této oblasti (Stančo et al. 2014). Do té doby působila česká expedice v Šarabádské oáze a do prostoru podhorských a horských oblastí se členové expedice dostali pouze na několik menších prospekčních akcí (Stančo 2009; Stančo – Šajdulajev – Tušlová 2013; Danielisová – Stančo – Shaydullaev 2010). Souběžně s vykopávkami na Kajritu probíhaly extenzivní prospekce, zaměřené na bezprostřední okolí lokality (Stančo, L. 2016). Vykopávky na lokalitě Kajrit byly pouze jednosezónní. V roce 2015 započal výzkum lokality Burgut Kurgan, který trval až do roku 2017 (Stančo, L. et al. 2015; Kysela – Stančo – Palmeri 2017; Kysela – Augustinová – Kinaston 2018). Na projektu se kromě českých archeologů podíleli i uzbečtí badatelé z Termezské státní university a Francouzská archeologická mise (DAFA). Ve stejném roce (2015) započal výzkum mikrooáz (definice v kapitole vymezení základních pojmů) pod vedením Anny Augustinové, který probíhal až do roku 2017 (Augustinová 2018; Augustinová et al. 2017b; Augustinová et al. 2017a; Augustinová et al. 2016; Augustinová A. 2016). Novým objevem sezóny 2015 byly petroglyfy u vesnice Zarabag, jejichž výzkumu se věnuje Anna Augustinová (Augustinová – Stančo 2016). Dalším z projektů je výzkum útvarů nazývaných kurgany pod vedením Jakuba Havlíka (Havlík et al. 2018; Havlík – Stančo – Havlíková 2017). V jarní sezóně 2017 začal projekt na hledání helenistických pevností pod vedením Ladislava Stanča v horách v okolí Železné brány, horského průsmyku spojující Surchandarju a Kaškadarju (Stančo et al. 2018). Tento výzkum prováděný formou extenzivních prospekcí pokračoval rovněž jarní sezónou 2018, kdy se zaměřil na podhorské oblasti. V roce 2017 na podzim se uskutečnil výzkum jeskyně Kaptar Kamar s mezinárodní účastí a výzkum na lokalitě Bobolangar (Kysela – Augustinová – Kinaston 2018). Na podzim 2018 se odehrál jednosezónní projekt Anny Augustinové a to výzkum lokality Kyzil Gul. Dále v podzimní sezóně 2018 proběhly vykopávky lokality Iskandar-tepa pod vedením Ladislava Stanča a extenzivní prospekce. Jednotící myšlenkou všech projektů bylo získat co

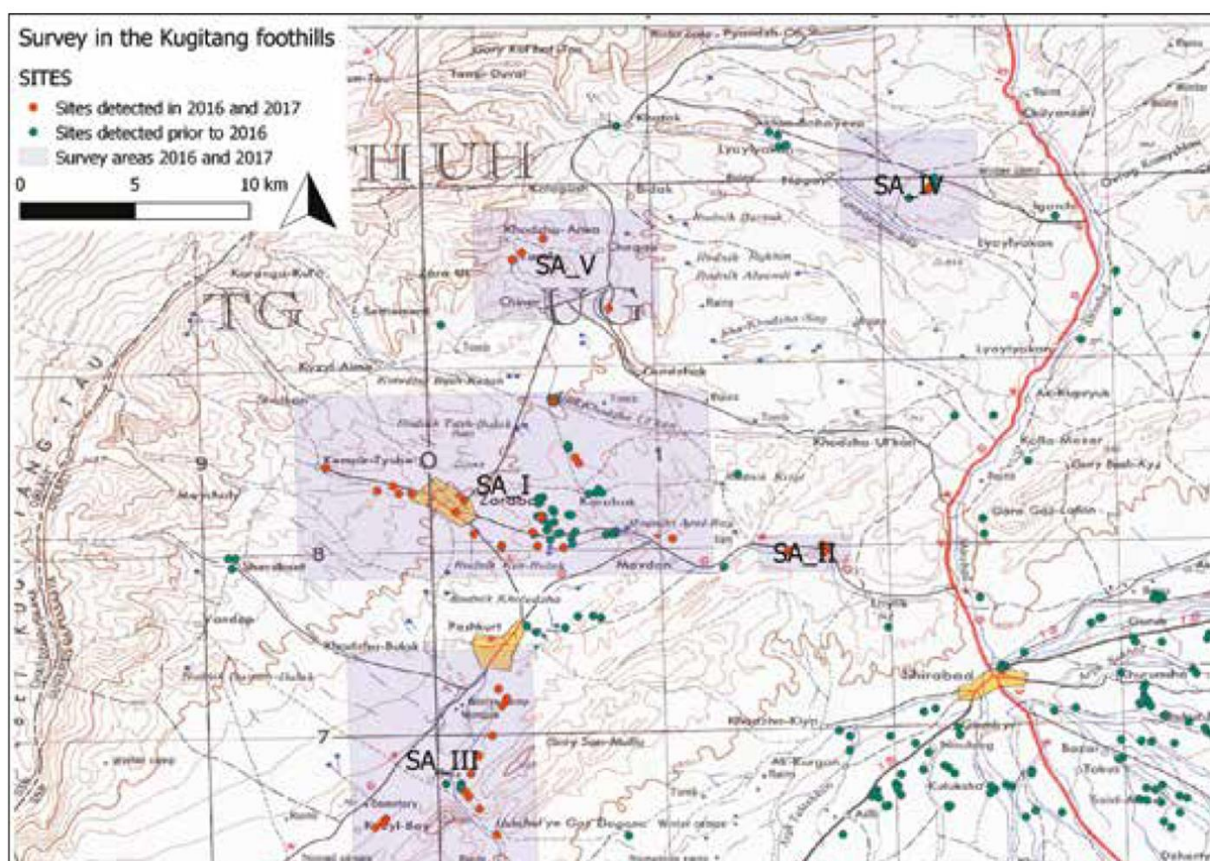
nejúplnější obraz historické krajiny a jejího vývoje v podhoří Kugitangu a Bajsúntau, ideálně se všemi detekovatelnými antropogenními složkami této krajiny. Souběžně se všemi výzkumy probíhala v různých formách i detektorová prospekce, ať už se jednalo o výzkum konkrétních lokalit, nebo extenzivní prospekce. Na konec tohoto výčtu je nutné dodat, že u všech těchto akcí spolupracovali s českými archeology místní badatelé, kteří spolupracují jak na výzkumu a zpracování materiálu, tak pomáhají s logistikou celé akce. Tuto dlouhodobou spolupráci, trvající skoro dvě desetiletí, zajišťuje z uzbecké strany profesor Šapulat Šajdullájev z Termezské státní university v Termezu.

Ze zmíněných výzkumů realizovaných v podhůří Kugitangu a Bajsúntau mě dále budou zajímat extenzivní prospekce prováděné po celou dobu působení expedice v podhůří Kugitangu a Bajsúntau. Dále průzkum mikrooáz v sezónách 2015–2017, extenzivní prospekce z jarních expedic 2017 a 2018 a výzkum lokality Kyzyl Gul. Právě při těchto výzkumech byl shromážděn soubor artefaktů vrcholného středověku včetně prostorových dat, se kterými pracuji v diplomové práci. Z ostatních výše zmíněných aktivit buď materiál z vrcholného středověku nepochází, nebo je ho úplné minimum a byl zahrnut do extenzivních prospekci, proto se jimi zde nebudu dále zabývat.

6.1 Extenzivní prospekce

Extenzivní prospekce probíhaly po celou dobu expedice, ať už byly řešeny formou samostatného projektu jako jarní sezóny 2017 a 2018 nebo jako přidružená činnost k jiným projektům. V rozmezí let 2014–2018 obsáhly většinu podhorských stepních oblastí okresů Šerabád a Bajsún a zasáhly i do okresu Dechkanabád. V sezónách 2014 a 2015 byly prospekce zaměřeny na poměrně malou oblast mezi vesnicemi Karabag, Zarabag a Majdan ve snaze co nejlépe zmapovat okolí lokality Burgut Kurgan (Obr. 3, SA_I; Stančo, L. 2016; Stančo et al. 2014). V roce 2016 byla v centru zájmu stále výše zmíněná oblast, ale prospekce se posunuly i do sousedního údolí s vesnicemi Gurdžak a Chodžaunkan (Obr. 3, SA_V; Stančo et al. 2017). V roce 2017 se průzkum výrazně rozšířil. V jarní sezóně proběhly prospekce poprvé v okrese Bajsún v podhůří Kugitangu v okolí průsmyku Železná brána ležící u vesnice Darband. Průzkum dále proběhl na hřebenech Susistag a Sarimask nad tímto průsmykem, ve vesnici Darband, v údolí řeky Mačajdarja a v horách Alamli (Stančo et al. 2018). V podzimní sezóně 2017 proběhly prospekce v celém prostoru Pašchurtské kotliny a podhůří Kugitangu. Zkoumáno bylo okolí mikrooázy Goz a přilehlá soutěska Goz Dagana (vedoucí směrem do Šerabádské oázy), prostor mezi vesnicemi Majdan a Lojlik a údolí Lajlagánu (Obr.3, SA_II, SA_III, SA_IV; Stančo et al. 2017). Na jaře v roce 2018 prospekce

obsáhly poměrně rozsáhlé území okresu Bajsún a Dechkanabád. Zkoumány byly mikrooázy Toda, Podan, Tuman–kurgan, Kofrun, Inkabád, Daštigaz, Pulchakim, Daganžam, Munčak, Sajrob, Chodžabulgan, Mačaj a Darband v Bajsúnském okrese. V okrese Dechkanabád byly zkoumány mikrooázy Chodžadagjak, Čašmairan, Bilibajli a okolí Akrabádu. V podzimní sezóně 2018 pak probíhal extenzivní průzkum v údolí Lajlagánu a Pandžobu a ve vesnici Igarči. Prospekce v údolích Lajlagánu z jara a podzimu roku 2018 zatím nejsou publikovány.

Obr. 3. Mapa oblastí extenzivních průzkumů Pašchurtské kotliny a podhůří Kugitangu (Stančo et al. 2017, Pl 6/1)

6.1.1 Metody a cíle výzkumu

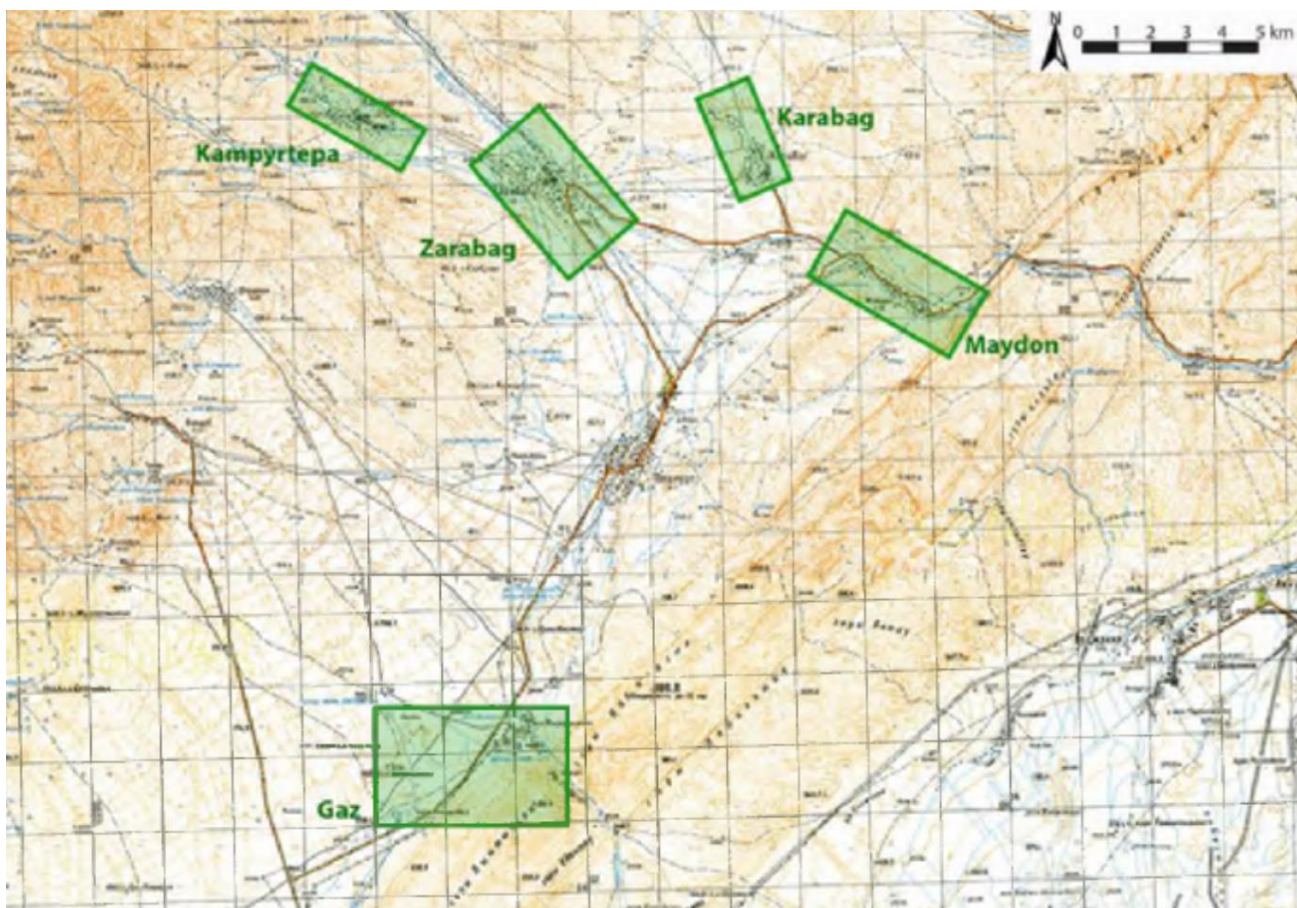
Hlavním cílem extenzivních prospekcí pod vedením L. Stanča je detekce nových lokalit a jejich primární určení a dále ověření datace a zařazení již známých lokalit. Na základě toho vzniká mozaika osídlení zkoumaného regionu a následně se podle takto získaných dat určuje další strategie výzkumu (zaměření na určitý jev, vykopávky konkrétní lokality atd.). Extenzivní prospekce horských a podhorských oblastí jsou prováděny metodou používanou již při předchozím průzkumu Šerabádské oázy. Více k průzkumu Šerabádské oázy viz (Stančo – Tušlová 2019). Předem vybraná území (vybrána na základě satelitních snímků, informací uzbeckých kolegů, typů místních obyvatel atd.) byla procházena a na

základě vizuálního pozorování se zaznamenávaly skutečné i potencionální lokality (výrazné topografické a morfologické body v terénu, které mohly souviset s lidskou činností). Na těchto lokalitách byla zaznamenána poloha a další topografická data a sbírán materiál, převážně keramika, aby je bylo možné přesněji určit. Keramika se následně v zázemí zpracovávala (kreslení, focení, datace atd.). Všechna data se následně zaznamenávala do databáze v GIS (Stančo et al. 2017, 122). Datace materiálu provedl převážně prof. Šapulat Šajdullájev z Termezské státní university v Termezu. Více informací k metodice výzkumu je ve zprávách o průběhu těchto prospekci v časopise *Studia Hercynia* (Stančo et. al 2018; Stančo et al. 2017; Stančo, L. 2016; Stančo et al. 2014). Důležité je poznamenat, že prospekce z let 2014–2016 byly zaměřeny primárně na detekci lokalit doby bronzové (kultura Sapali) a rané doby železné (kultura Jaz). Průzkumy v letech 2017 a 2018 byly orientovány na hledání lokalit z doby Alexandra Makedonského a následujícího řecko-baktrijského období.

Z výzkumů v letech 2014–2017 je publikováno 100 lokalit s materiálem ze všech historických období (Stančo et. al 2018, Tab. 2; Stančo et al. 2017, Tab. 23; Stančo, L. 2016; Tab. 2).

6.1.2 Shrnutí

Pro účely mé práce jsou dostačující informace získané extenzivními prospekci. Zvolená metoda výzkumu umožňuje především rychlou a efektivní identifikaci lokalit v terénu a základní zařazení lokality do jednotlivých dějinných epoch. Její výhodou je nízká časová investice a relativně nízká náročnost na vybavení a počet výzkumníků. Zároveň se touto metodou dají obsáhnout relativně velká území na rozdíl od systematických sběrů. Efektivitě pomáhá i stepní prostředí, ve kterém není povrch terénu trvale pokrytý faunou. Dále také nízká mechanizace zemědělství v horských a podhorských oblastech, která je příznivá pro zachování terénních reliktů. Metoda může vypovídat o funkci lokalit (například rozlišení sídliště a pohřebiště). Dovoluje i úvahy nad dispozicí (interpretace morfologických tvarů – příkopy, valy, kamenné zídky) i nad zastoupením jednotlivých historických období a umožňuje sledovat dynamiku osídlení. Stále se však jedná o extenzivní prospekce, u kterých nelze vyloučit chybu způsobenou postdepozičními procesy nebo intruzí, zvláště v místech, kde se v současnosti odehrává intenzivní lidská činnost. Data z extenzivních průzkumů také nejsou příliš vhodná k statistickému zpracování. Samozřejmě platí, že na opravdu detailní poznání chronologie, dispozice atd. je nejlepší exkavace lokality.

Obr. 4. Mapa zkoumaných oáz Pašchurtské kotliny (Augustinova 2018, fig. 1)

6.2 Průzkum mikrooáz

Průzkum mikrooáz, jak už jsem zmínil výše, trval v rozmezí let 2015–2017. V první sezóně 2015 proběhl výzkum mikrooázy Zarabag (Augustinová et al. 2016). V roce 2016 byly k průzkumu mikrooázy Zarabag připojeny mikrooázy Karabag a Kampyrtepa (Obr. 4; Augustinová et al. 2017a). V poslední sezóně průzkumu mikrooáz (2017) byly zkoumány mikrooázy Majdan a Goz (Obr. 4; Augustinová et al. 2017b). Všechny tyto mikrooázy společně s dalšími devíti (Čarvak, Gurdžak, Chodžankan, Chodžaulkan, Kyzylalma, Pašchurt, Šalkan, Šerdžan, Vandob) náleží do Pašchurtské kotliny, která leží v podhůří Kugitangu (Obr. 4). Více k průzkumu mikrooáz viz (Augustinová A. 2016; Augustinová et al. 2016; Augustinová et al. 2017a; Augustinová et al. 2017b; Augustinova, A. 2018).

6.2.1 Metody a cíle výzkumu

Průzkum mikrooáz se skládal z více činností. Kombinoval extenzivní a intenzivní prospekce i etnografická pozorování. Jako hlavní metoda se uplatňoval extenzivní výzkum. Ten se odehrával na předem jasně daném prostoru mikrooáz a jeho hlavním cílem bylo zjistit

dynamiku osídlení mikrooáz, lokalizovat vodní zdroje a zaznamenat významné morfologické tvary a identifikovat místa historického osídlení. Za tímto účelem byly prospekce prováděny plošně na celém území mikrooáz. Na rozdíl od otevřené stepní nebo zemědělské krajiny měl výzkum v mikrooázách, které jsou dnes fungujícími vesnice, svá omezení. Předně nešlo provádět prospekce bez souhlasu majitele pozemku, proto měla terénní skupina (zpravidla dva lidé) na pomoc překladatele z uzbečtiny do ruštiny. Průzkum závisel na přítomnosti a ochotě vlastníka pustit archeology na svůj pozemek. Dalšími omezeními byla novodobá zástavba, vegetační pokryv v zahradách u domů (vzrostlá kukuřice, zeleninová zahrádka atd.) a ohrady pro dobytek. Všechny tyto faktory znemožňovaly provedení průzkumu v určitých místech. Z toho vyplývá, že nešlo celý prostor zkoumat se stejnou intenzitou.

Vodními zdroji a etnografickým pozorováním jsem se nezabýval, protože pro předloženou práci nejsou podstatné. Při extenzivních výzkumech v oázách byly sledovány výrazné topografické a morfologické tvary, jako možná místa historického osídlení, koncentrace keramiky a hřbitovy. Hřbitovy představují zvláštní kategorii sledovaných území. Jejich průzkum má jednoduchý důvod - ve sledované oblasti panuje zvyk (neplatí vždy) zřizovat hřbitovy na místě tepa (zpravidla pahorku s kulturními vrstvami). Tím je jednak označena lokalita a navíc se spolu s výkopy nových hrobů dostává archeologický materiál stále na povrch. Mimo výše zmíněné činnosti byla sbírána keramika v jednotlivých zahradách, sadech atd. Na takto označených plochách byla sebrána, pokud možno, všechna keramika. Nálezy byly řazeny do polygonů nazvaných podle místa nálezu, pole, sadu a zahrady, místo narušené lidskou činností, tepa atd. Polygony byly zaměřeny pomocí GPS a následně exportovány do QGIS. Všechny výrazné morfologické tvary a další výrazné objekty (hřbitovy, prominentní hrobky, kurgany atd.) v rámci mikrooáz, dostaly označení KuPi, což je zkratka anglického označení předhůří Kugitangu – Kugitang Piedmonts (Augustinová et al. 2017b, 140). Místa nálezů keramiky byla značena jako POL (polygony) a jejich plocha se odvíjela od zkoumaného území (zahrada, sad, pole atd.) viz výše (Augustinová et al. 2017b, 140). Z toho vyplývá, že některé KuPi jsou zároveň polygony.³ Keramika získaná během průzkumu byla zdokumentována focením, kreslením atd. a následně datována převážně za pomoci prof. Šapulata Šajdullájeva z Termezské státní university v Termezu. (Augustinová et al. 2016; Augustinová A. 2016; Augustinová et al. 2017b; Augustinová et al. 2017a).

V roce 2015 proběhly i systematické sběry na vybraném poli na jihovýchodním okraji v mikrooáze Zarabag. Intenzivní sběry měly ověřit spolehlivost dat získaných během

³ KuPi nalézající se v mikrooázách Zarabag, Karabag a Kampyrtepa viz Augustinová et al. 2017a, Fig. 1–3, v mikrooázách Goz a Majdan viz (Augustinová et al. 2017b, Fig. 1–2).

extenzivního průzkumu. Vybraná plocha byla rozdělena do čtverců, na kterých byl následně v daném časovém limitu sbírán materiál. Ke sběru keramiky byl připojen i detektorový průzkum čtverců.⁴

Celkově bylo v projektu mikrooáz mezi lety 2015–2017 zaznamenáno 277 polygonů a 79 míst s označením KuPi.

6.2.2 Shrnutí

Projekt výzkumu mikrooáz byl zaměřený na plošný průzkum mikrooáz, tomu odpovídala i metoda získávání dat, jejíž pomocí byl sledován rozptyl keramiky a její kvantitativní zastoupení v rámci mikrooázy v různých historických epochách. Takto získaná keramika se ve většině případů nenacházela in situ. V případě POL se jedná o sběry na polích, zahradách, v sadech atd., kde je mechanicky přiřazena plocha polygonu (POL) podle výše zmíněných útvarů. Pouze pokud dochází k prolnutí POL a KuPi je keramika přiřazena k ne mechanicky stanovené jednotce, neznámá to ale, že by se nacházela in situ. V rámci mikrooáz mohlo docházet k velkému množství postdepozičních procesů, které ovlivnily rozmístění keramiky. V první řadě je třeba zmínit, že pole i zahrady jsou obdělávané a využívány na další hospodářské činnosti, dochází k orbě, hnojení atd. V důsledku lidské činnosti také často dochází k erozi a odnosu materiálu. V neposlední řadě je třeba zmínit, že některé pahorky (tepa) byly a jsou využívány jako blízký a snadno dostupný zdroj hlíny k výrobě nepálených cihel používaných v místním stavitelství (Augustinová et al. 2017a, 106–107). Tento fakt do značné míry limituje využití těchto dat jinak než jako indikátoru dynamiky osídlení, tedy rozdíl kvantitativního zastoupení materiálu v jednotlivých historických epochách. Dalším způsobem využití může být určení přibližné polohy lokalit v návaznosti na místa velké kumulace materiálu. Nejdůležitějším pramenem z výzkumu mikrooáz pro předloženou práci proto bude sledování výrazných terénních tvarů KuPi ve spojení s nálezy keramiky (POL). Pro tato data platí stejná omezení, jaká jsem popsal u dat získaných extenzivními výzkumy (viz výše).

6.3 Kyzyl Gul

Lokalita byla známa od podzimní sezóny 2017 (nese označení Kyzylbay 4, č. 43 v soupisu lokalit), kdy na ní narazil tým českých archeologů při zkoumání blízké vesnice Goz a přilehlé soutěsky Goz Dagana. Byla publikována jako jedna z lokalit odhalená extenzivním výzkumem (Stančo et al. 2017, tab. 2, 234–237; Augustinová et al. 2017b, 149–152). Jednalo

⁴ Více k systematickému výzkumu viz Augustinová et al. 2016, 276–277

se o soubor terénních reliktů (zbytky zdí, menší pahorky a kanály) včetně částečně zachovalé dřevěné konstrukce na hliněné platformě v blízkosti dvou pahorků (tepa). Právě zmíněný soubor terénních reliktů dostal název Kyzyl Gul a byl předmětem dalšího výzkumu. Ten proběhl na podzim 2018 formou systematických sběrů s detailním zaměřením jednotlivých terénních reliktů. Lokalita je zpracována v zatím nepublikované práci Anny Augustinové (Augustinová – Mach – Cejnarová 2019, v tisku). Pro předloženou práci postačuje publikace lokality ve výčtu lokalit nalezených extenzivním výzkumem.

6.4 Metoda zpracování dat

Jak je vidět výše, získaná data, pocházejí z různých projektů a byla získána rozdílnými metodami sledujícími rozdílné cíle. Zatímco výzkum mikrooáz Pašchurtské kotliny (projekt vedený Annou Augustinovou) měl v ideálním případě probíhat plošně v celém jejich území (v realitě probíhal s různou intenzitou v různých částech mikrooáz), extenzivní prospekce, ať už v mikrooázách nebo ve stepi mimo ně, probíhaly selektivně. Výsledná data mají tedy odlišný charakter. Většina míst zkoumaných extenzivním výzkumem se dá počítat mezi lokality, protože byly identifikovány na základě morfologického projevu v terénu a nálezů keramiky. Zatímco metoda výzkum mikrooáz generuje velké množství materiálu bez přímé vazby na lokality. Jedním z cílů předložené diplomové práce je sebrat všechna data o vrcholném středověku nashromážděná během činnosti expedice v letech 2014–2018 a zpracovat je do vzájemně kompatibilního formátu, který může sloužit k prověření hypotéz a zodpovězení otázek položených v úvodu. Z toho vyplývá, že bylo třeba zvolit základní kritéria, podle kterých byl posuzován celý soubor dat, tak aby bylo možné získat vzájemně porovnatelná data.

Za tímto účelem byl vytvořený soupis lokalit vrcholného středověku, objevených jak předchozími výzkumy, tak činností česko-uzbecké expedice, ve vymezené oblasti horských a podhorských regionů, který umožní další jejich srovnávání. V soupisu jsou zahrnuty čtyři kategorie lokalit; jedná se o:

- A – lokality zjištěné předchozím výzkumem bez revizního výzkumu**
- B – lokality zjištěné předchozím výzkumem s revizním výzkumem česko-uzbeckého týmu**
- C – lokality nově zjištěné česko-uzbeckou expedicí**
- D – významné koncentrace keramiky.**

V kategorii A jsou všechny lokality vrcholného středověku, které se pro vymezenou oblast podařilo dohledat v odborné literatuře, ale na nichž neproběhla revize česko-uzbeckou

archeologickou expedicí. V kategorii B jsou všechny lokality vrcholného středověku, které byly už dříve zkoumány a na kterých byl v rámci některého výše zmíněného projektu proveden revizní průzkum česko-uzbeckou expedicí. Kategorie C obsahuje všechny lokality vrcholného středověku získané v rámci výše zmíněných projektů realizovaných česko-uzbeckou expedicí, které doposud nebyly zmíněny v literatuře. V kategorii D jsou zahrnuta místa nálezů materiálu vrcholného středověku získaného česko-uzbeckou expedicí, která nespádají do kategorie C, tak jak jí charakterizují níže.

Do kategorie C jsou řazeny lokality, které mají výraznější morfologický projev v terénu, který je výsledkem lidské činnosti (nejčastěji sídelní pahorek neboli tepa – typický pro tuto oblast, příkopy, ohrazení atd.), nebo jsou na topograficky výrazném místě (například ostroh vybíhající nad mikrooázu, výrazný kopec v rámci mikrooázy atd.) a na kterých bylo nalezeno 10 a více zlomků vrcholně středověké keramiky. Do kategorie D jsou řazeny všechny koncentrace keramiky s více než 10 zlomky vrcholně středověké keramiky bez výrazného projevu v terénu.

Rozdělení podle výše zmíněného klíče bylo zvoleno pro předloženou práci, aby bylo možné kvantifikovat lokality z vrcholného středověku. Lokality, zjištěné při výzkumu mikrooáz a extenzivních prospekcích (viz výše), obsahují materiál z různých období. Celkový soubor artefaktů je velmi rozsáhlý. Proto byly vyloučeny lokality s minimem vrcholně středověkého materiálu a byla stanovena minimální hranice 10 vrcholně středověkých střepů. Nebylo proto nutné zvlášť zpracovávat kontexty s jednotkami nálezů z vrcholného středověku a mapy nálezů nebyly zaplněny stovkami bodů. Jako další parametr byl zvolen morfologický projev v terénu nebo topograficky významné místo, aby byly eliminovány (zvláště u materiálu z výzkumu mikrooáz vzhledem k metodice výzkumu) kumulace keramiky přesunuté postdepozičními procesy mimo původní místa antropogenní činnosti. Vzhledem k tomu, že tyto kumulace mohou sloužit jako indikátory míst antropogenní činnosti, byly zařazeny do zvláštní kategorie D.

Počet takto vydělených lokalit se nerovná počtu sídlišť, jde pouze o mechanické rozdělení pro lepší zacházení s daty v rámci předložené práce. K lokalitám spadajícím do kategorie B a C je publikována keramika (získaná při jejím průzkumu) náležející do vrcholného středověku. U kategorie A jsou použita data dostupná v literatuře. Toto obecné rozdělení bude nadále platné, nicméně, jak už bylo uvedeno výše, data z různých projektů mají svá specifika, a proto je třeba okomentovat každou kategorii zvlášť.

U lokalit zjištěných předchozím bádáním je těžké stanovit klíč, podle kterého by se daly roztrždit. Stav jejich publikace (viz kapitola předchozí výzkumy), kdy jen z mála lokalit

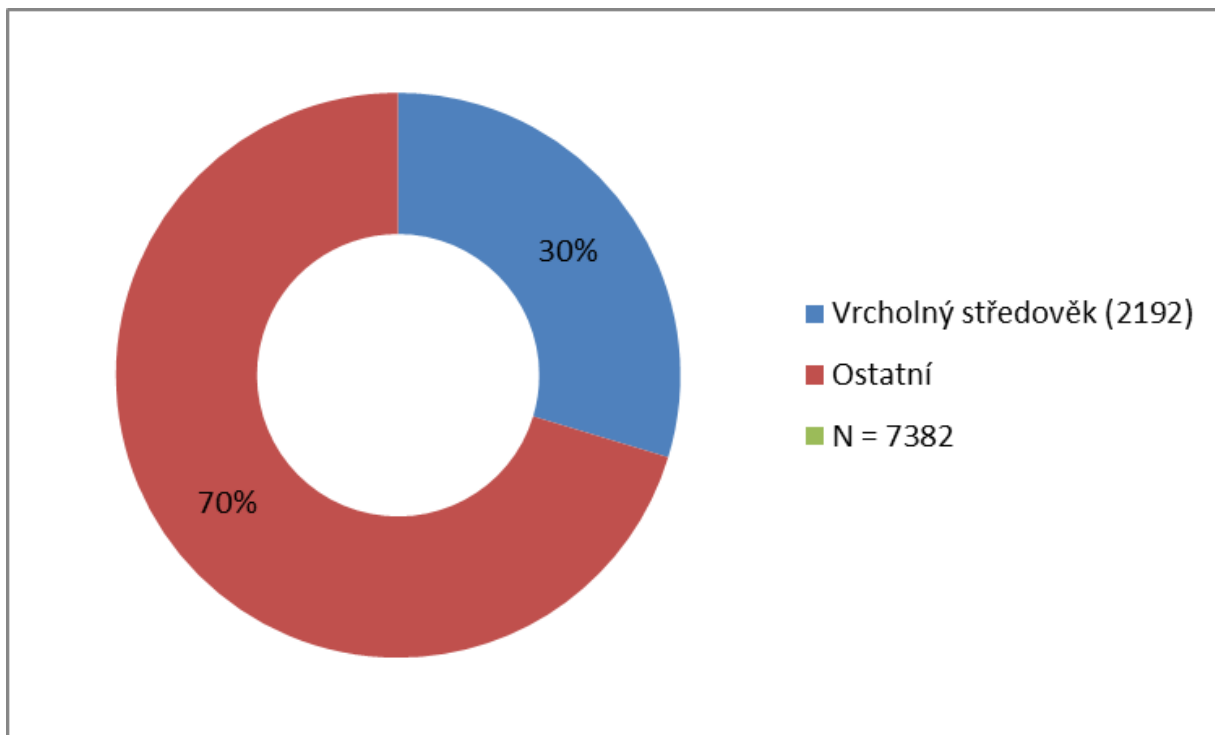
je publikovaný materiál a u převážné většiny jen stručný popis polohy a datace, to značně stěžuje. Navíc, jak se prokázalo při revizních výzkumech těchto lokalit, často se datace výrazně liší. Proto byly zařazeny do samostatné kategorie A.

Z předchozího textu vyplývá, že data získaná z výzkumů česko-uzbecké expedice, použitá v předložené práci, mají svoje omezení díky zvolené metodě výzkumu. Při výzkumu mikrooáz Karabag, Zarabag, Kampyrtepa, Majdan a Goz (projekt vedený Annou Augustinovou) probíhaly sběry plošně. Velikost sbírané plochy se odvíjela od velikosti pole, zahrady, sadu atd. Většina keramiky získaná v mikrooázách se nenacházela in situ. Zvláště tady se uplatní kategorie D. Lokality identifikované v prostoru mikrooáz na základě morfologických a topografických znaků řadím do kategorií B a C, kde u kategorie C používám výše zmíněný klíč k určení lokalit.

Při extenzivních prospekcích byly zkoumány především výrazné morfologické tvary a jinak významná místa, na kterých se předpokládala lidská činnost, nebo šlo o ověřování lokalit zjištěných staršími výzkumy. Všechna zjištěná data z těchto výzkumů třídím do kategorií B, C a D podle výše zmíněného klíče. (zastoupení lokalit typu D je zde zcela minimální).

7 KERAMIKA ZE SBĚRŮ ČESKO-UZBECKÉ EXPEDICE

Keramický soubor, který je zpracován v následující kapitole, byl získán činností česko-uzbecké expedice v rozmezí let 2014–2018. Celkově bylo po podzimní výzkumné sezóně 2018, z projektu výzkumu mikrooáz a při extenzivních prospekcích, získáno 7382 fragmentů keramických nádob, z toho je do vrcholného středověku datováno 2192 fragmentů (Obr. 5). Celý keramický soubor z vrcholného středověku lze rozdělit na keramiku glazovanou a neglazovanou. To odpovídá běžnému rozdělení, jak ho uplatňují místní badatelé zabývající se keramickými soubory (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982; Pugačenkova – Rtveladze 1990; Sokolovskaja 2015). Mezi glazovanou a neglazovanou keramikou ve studovaném souboru panuje značný kvantitativní nepoměr; pouze 80 fragmentů patří ke glazované keramice, z toho je velká část silně poškozena nebo značně fragmentární.

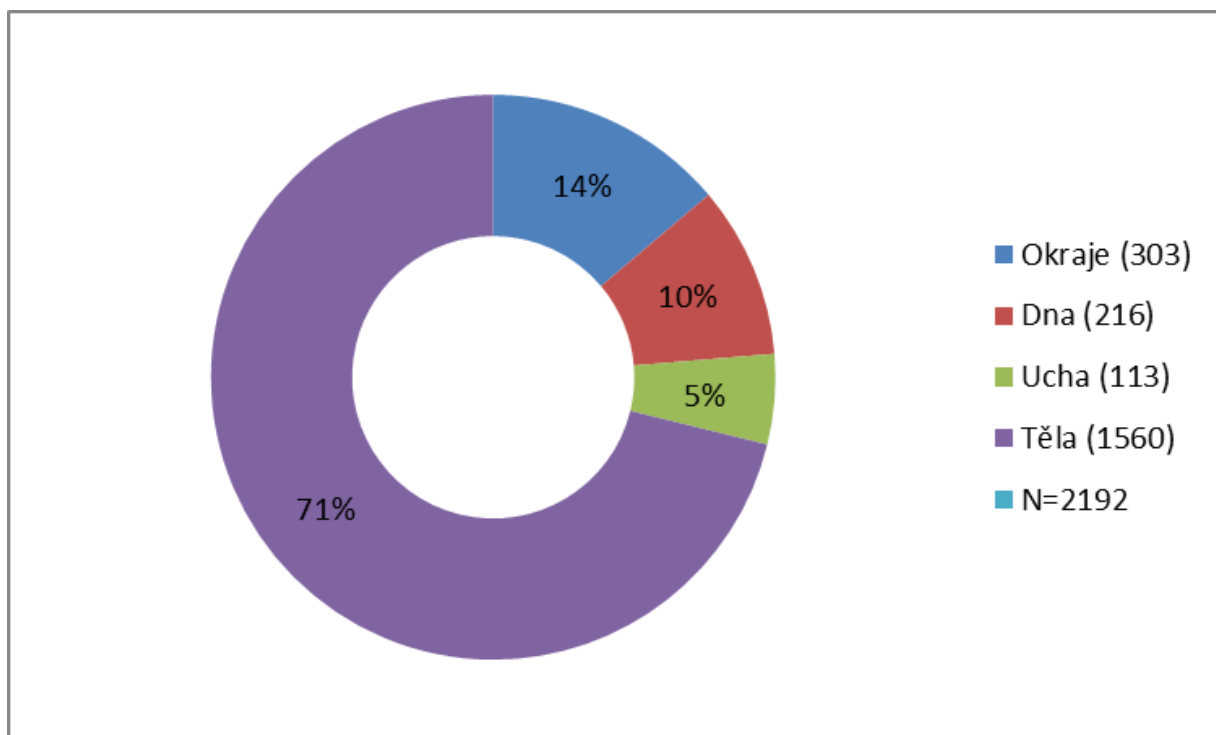

Obr. 5. Procentuální zastoupení keramiky vrcholného středověku v keramickém souboru získaném během prospekcí česko-uzbecké expedice

7.1 Datace

Jak bylo uvedeno v kapitole 4 (Keramika vrcholného středověku) pro neglazovanou keramiku horských a podhorských oblastí není rozpracována chronologie ani typologie. Pro sousední nížinný region Surchandarji (středověký Čaganián a Termez) je situace sice o něco lepší, ale úplně solidní opory také nenabízí. Nejbližší dobře rozpracovanou chronologii

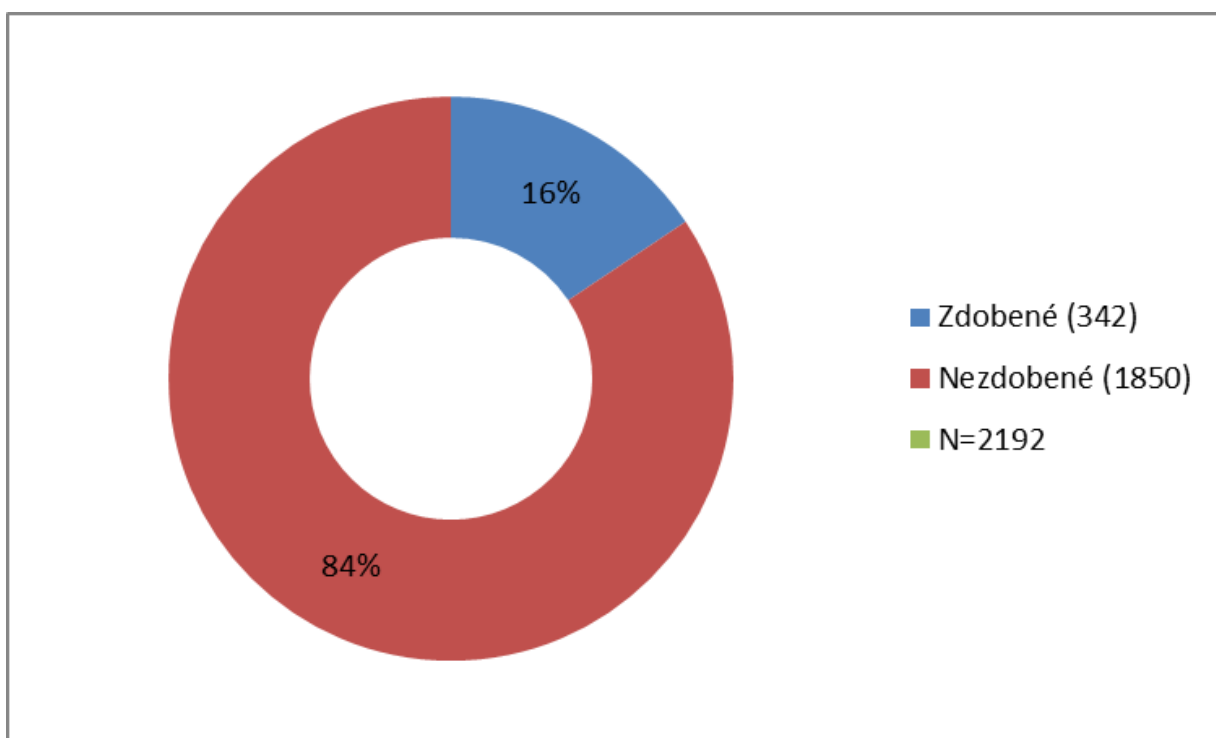
neglazované keramiky vrcholného středověku je pro Afrasiab, tj. Samarkand, (Sokolovskaja 2015) a oblast Kaškadarjinské oázy (Lunina 1984). Logickým východiskem by bylo, držet se glazované keramiky, jejíž rozšíření je ve Střední Asii značně široké, a proto lze použít i analogie ze vzdálenějších míst. Navíc je její chronologie z lokalit jako Afarsiab (Samarkand) a Binkent (Taškent) podrobně rozpracována. V tomto případě ale vstupuje na scénu vypovídací možnost souboru keramiky, se kterým zacházím. Glazovaných fragmentů je minimum a většinou jsou ve špatném stavu, nebo velmi fragmentární, a proto se efektivně k dataci použít nedají. Nicméně některé základní tvary a druhy výzdoby keramiky vrcholného středověku (např. červená a hnědá malba, glazury, vlnicová výzdoba, tagory, otisky razítek atd.) jsou známy z předchozích výzkumů (Mokroborodov 2007; Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990; Šejko 2011; Solověv – Šejko 2012; Solověv 2013), nebo je lze vypořádat při práci s materiálem. Většina materiálu, získaná při prospekcích, je méně signifikantní. Při její dataci se členové expedice spoléhali hlavně na pomoc uzbeckých kolegů, kteří často pracují s materiálem a znají ho z praxe. Hlavní oporou při dataci materiálu vrcholného středověku byl prof. Šapulat Šajdullajev z Termezské státní university. Nedostatečná chronologie a charakter souborů získaných povrchovými sběry (vysoká fragmentarizace, poškození povrchu atd.) v mnoha případech neumožňuje přesnější dataci, proto jsou soubory keramiky často datovány intervalově např. 10.–12. stol., 11.–12. stol. atd.

Obr. 6. Zastoupení okrajů den a uch ve vrcholně středověké keramice

7.2 Charakteristika keramického souboru

Hlavní část souboru keramiky získané v období 2014-2018 česko uzbeckou expedicí na sledovaném území tvoří těla nádob 71 %, druhé v kvantitativním zastoupení jsou okraje 14 %, následují dna 10 % a ucha 5 % (Obr. 6). Zdobených keramických zloků je 16 % (531), přičemž mezi zdobené počítám i glazované střepy (Obr. 7). Ve výzdobě jasně převládá výzdoba rytím 57 %, druhá je glazura 23 % a následuje platiská výzdoba 7 %, malba 6 % a otisky razítek 6 % (Obr. 8). Mezi zdobenými fragmenty je pouze 88 den, okrajů a uch, zbytek je nezdobený. Typických zlomů (počet nezdobených den, okrajů a uch a zdobených fragmentů) je 886, to znamená 40 % z celokého počtu vrcholně středověkých fragmentů.

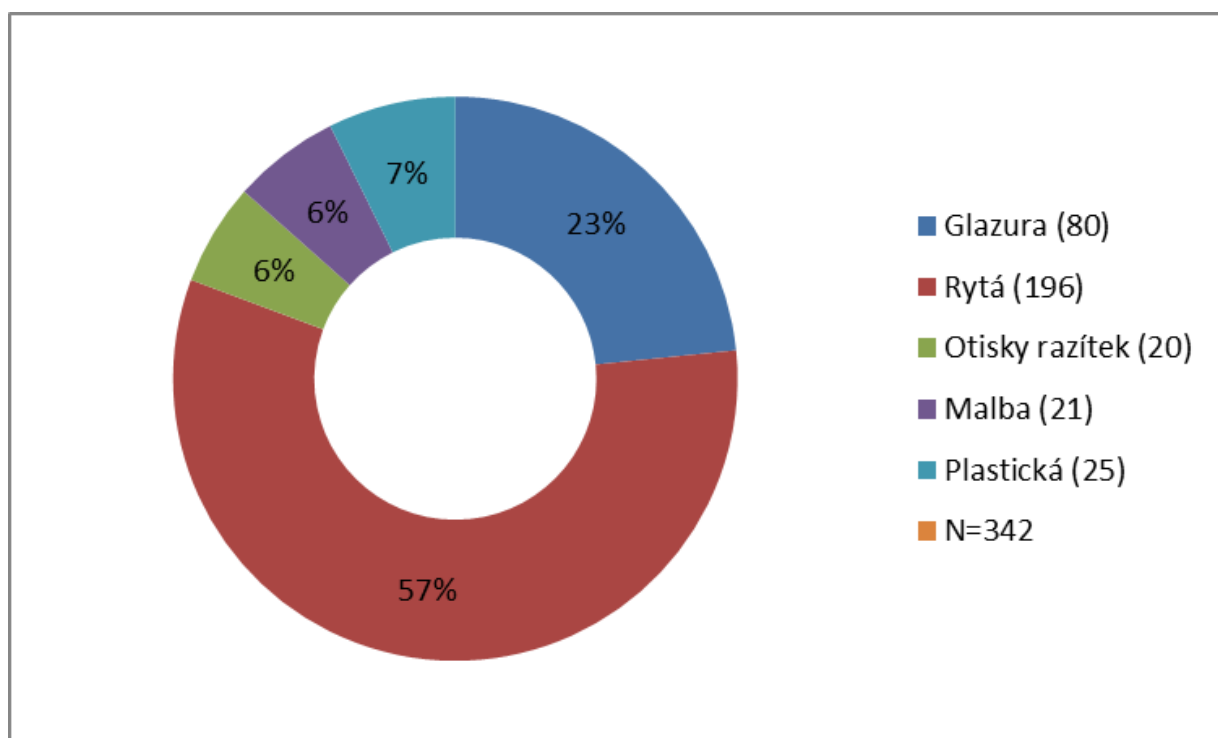

Obr. 7. Zastoupení zdobených fragmentů ve vrcholně středověké keramice

7.2.1 Glazovaná keramika

Soubor glazované keramiky je v porovnání s neglazovanou velmi malý, navíc je velmi fragmentární. Glazura je aplikovaná na vnitřní straně nádob nebo je oboustranná, s glazurou aplikovanou pouze na vnější straně se ve zkoumaném souboru nesetkáváme. Aplikace glazury na vnitřní straně převažuje nad oboustrannou glazurou. Většina zachycených keramických fragmentů patří tělům nádob a vzhledem k jejich velikosti se nedá určit původní tvar nádoby. Ze zachycených částí nádob, které byly součástí dna nebo okraje, jasně vyplývá, že se v naprosté většině případů jedná o misky nebo misky různých tvarů a velikostí (Příloha VII sekce 14., č. 1; sekce 24., č. 11; sekce 27.1, č. 1; sekce 44., č. 3). Okraje jsou většinou otevřené ven, glazované nádoby se zataženými okraji nebyly ve zkoumaném souboru

keramiky registrovány. Dna jsou buď plochá, nebo ve formě prstencového podstavce (Příloha VII sekce 27.1, č. 1). Mimo mísy (a misky) byl v souboru vrcholně středověké keramiky registrován jen jeden další tvar, a sice lampy. V souboru shromážděném česko-uzbeckou expedicí je pouze jeden exemplář lampy, který je pokryt na vnitřní i vnější straně hnědou glazurou (Příloha VII sekce 47.4, č. 33). Veškerá glazovaná keramika je vyráběna na kruhu, je tenkostěnná a kvalitně vypálená. Výzdoba je většinou polychromní (Příloha VII sekce 7., č. 6–7; sekce 14., 11; sekce 24., č. 28–29; sekce 28., č. 12; sekce 46., č. 27–29), monochromní výzdoba je méně četná. U menších fragmentů nemusí být poznat, zda jde o monochromní výzdobu nebo část nádoby, která byla zdobená monochromně (např. u mís zdobených pruhem odlišně barevné glazury při okraji).

Obr. 8. Zastoupení typů výzdoby na vrcholně středověké keramice

7.2.2 Neglazovaná keramika

Neglazovaná keramika zahrnuje daleko více forem. Základní typologie pro vrcholně středověkou keramiku Severního Tocharistánu není vypracována, proto jsou využity informace z doposud publikovaných souborů. Soubory neglazované keramiky získané místními badateli jsou většinou děleny na stolní, kuchyňskou a užitkovou keramiku a zásobnice. Pojmenování jednotlivých tvarů bylo převzato z prací o keramice Afrasiabu (Samarkand) a Kaškadarjinské oázy uvedených v publikacích autorů, kteří zkoumali lokality

v horských a podhorských oblastech Kugitanu a Bajsúntau (Šejko 2011; Sokolovskaja 2015; Solověv – Šejko 2012; Mokroborodov 2007; Lunina 1984).

Keramika vrcholného středověku ze sledované oblasti je točená na kruhu i v ruce vyráběná. Základními tvary, které se vyskytují v souboru keramiky získaném při výzkumu mikrooáz a při extenzivním průzkumu jsou: džbány, zásobnice (nazývané chumy a chumči), hrnce, tagory a mísy. Ze džbánů se zachovává většinou hrdlo nebo ucho, případně napojená ucha na nádobu (Příloha VII sekce 34.2, č. 11; sekce 34.4, č. 27, 29, 34, 35; sekce 10., č. 1; 8., 7). Zásobnice jsou charakteristické zúženým hrdlem a zesíleným lehce ven vyhnutým okrajem (Příloha VII sekce 47.3, č. 19–20). V podhrdlí jsou často zdobeny plastickou páskou s promáčknutím od prstů (Příloha VII sekce 39.1, 5; sekce 34.2, č. 13) nebo řadami vrypů (Příloha VII sekce 36.2, č. 24). Hrnce mají většinou vejčitý tvar těla, hrdlo je oproti tělu zúžené, okraj je lehce vyhnutý ven (Příloha VII sekce 24.1, č. 9; sekce 47.2, č. 14–18), u některých jsou ucha podkovovitěho tvaru (Příloha VII sekce 28., č. 2; sekce 47., č. 16; sekce 24.1, č. 14), která mohou být tordovaná (Příloha VII sekce 28., č. 16; sekce 24.2, č. 16). Stejně tvary jsou zachyceny na lokalitách Buri Kabir (Mokroborodov 2007, foto 13) a Lungi-tepa (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 4, 19–20). Tagory mají ploché dno a rovné kónické stěny a ven vyhnutý okraj, který může být zdobený vlnicí (Příloha VII sekce 27.2, č. 8–9). Nálezy tagor jsou známy z lokality Lungi-tepa (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 4, 21, obr. 5, 27–28).

Neglazovaná keramika souboru získaného česko-uzbeckou expedicí je zdobená malbou, rytím, otisky razítek a plastickými aplikacemi. Malba je červeno-hnědá a vyskytuje se na ručně vyráběné keramice (Příloha VII sekce 2., č. 1, 3, 5; sekce 11., č. 10; sekce 24., č. 15, 18, 24 a 25). Tento výzdobný motiv je považovaný za jeden ze znaků vrcholně středověké keramiky v horských a podhorských oblastech (Šejko 2011, 239; Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 26, 33). Rytá výzdoba má podobu jednoduchých vodorovných čar a vlnic (Příloha VII sekce 43., č. 3–8; sekce 13.3, č. 16; sekce 13.4, č. 21). Nejčastější jsou vlnice, které se mohou vyskytovat na těle, na podhrdlí a hrdle nádoby. Razítka se vyskytují v různých formách a tvarech. Z plastických aplikací se nejčastěji vyskytují plastické pásky promáčkávané prsty (Příloha VII sekce 13.2, č. 13). Obdobné výzdobné motivy jsou známy z lokality Lungi-tepa (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 5, 25, obr. 4, 21).

8 SOUPIS LOKALIT VRCHOLNÉHO STŘEDOVĚKU

V následujícím seznamu uvádím 52 lokalit, které spadají do kategorií A, B a C tak, jak jsem si je definoval v předchozí kapitole. U lokalit známých z předchozích výzkumů, na kterých probíhaly exkavace, jsem se zaměřil na popis keramiky. Přehled lokalit z vrcholného středověku je v tabulce (Příloha VI), jejich rozmístění je znázorněno na mapě (Příloha I). GPS souřadnice uvádím v tabulce. Srovnání datací a označení dříve známých lokalit u jednotlivých autorů přehledových prací uvádím v připojené tabulce (Příloha VI).

U lokalit z kategorie B a C uvádím GPS koordináty získané česko-uzbeckou expedicí. U kategorie A jsem použil GPS uváděné v přehledových pracích a článcích k lokalitám, v případech obecně známých lokalit uvádím polohu zjištěnou ze satelitního snímku. U lokalit 29–32 vycházím z informací poskytnutých doc. Ladislavem Stančem. U lokality č. 33 vycházím z GPS souřadnic uvedených Sebastianem Stridem v katalogu lokalit Surchandarji (Stride 2004). U lokalit č. 1, 3–5, 9, 15, 18–22 a 27 jsem použil GPS souřadnice z článku Archeologické lokality Bajsúnského okresu (Sverčkov 2005). U lokalit 12, 16 a 17 jsem použil k určení přesné polohy satelitní mapy, na kterých jsou lokality zřetelně vidět. Lokality spadající do kategorie D uvádím v tabulce (Tab. 1) pouze s GPS souřadnicemi. U bodů kategorie D získaných v rámci projektu průzkumu mikrooáz jsem pomocí QGIS získal body v centru polygonů (sbíraná plocha zahrad, sadů, polí atd.), a tím jsem si převedl informaci z plochy do bodu. Výsledné body v mapě tedy odpovídají středům polygonů, na kterých byl materiál sebrán, a slouží k lepší vizualizaci v mapových podkladech. U míst zkoumaných v rámci projektu mikrooáz uvádím GPS takto vytvořených bodů.

U lokalit se shodnými názvy jsem k jejich původním názvům připojil římské číslice pro lepší orientaci. U lokalit s názvem Munčak-tepa jsem použil označení I, III a IV, protože označení Munčak-tepa II je zaběhlé pro lokalitu u vesnice Kofrun (lokalita nenáleží do VS) a mohlo by dojít k záměně. U lokalit Kyzylbaj používám označení 1, 3 a 4 ve shodě s tím, jak byly označeny členy česko-uzbecké archeologické expedice (Stančo et al. 2017, tab. 2).

1. Ak-tepa I se nachází u vesnice Šurob na levém břehu říčky Šurob-saj. Jde o pravoúhlý pahorek s velkým množstvím dalším sídlištních reliktnů v okolí. Nejdříve byla lokalita řazena do 6.–12. stol. (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 35; Aršavskaja – Rtveldze – Chakimov 1982, 116; Stride 2004, Uz-SD–001). Sverčkov ale nověji datuje lokalitu na základě keramiky pouze do 10.–12. stol. (Sverčkov 2005a, 12–13). V jarní sezóně 2018 proběhl pokus najít lokalitu a získat z ní materiál, bohužel se ji v terénu nepodařilo dohledat.

2. Ak-tepa II u vesnice Toda. Ak-tepa je situováno na ostrohu na levém břehu saje vedoucího skrz vesnici Toda. Dřívější výzkum zachytil ručně zhotovenou keramiku s červenou a hnědou malbou a otisky razítek datovanou do 11.–12. stol. Podle některých badatelů se jedná o typickou keramiku regionu horských a podhorských oblastí Kugitang–Bajsúntau (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 35; Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 116; Stride 2005, č. 002). Podle předchozích zjištění probíhala v okolí Ak-tepa těžba a zpracování kovů. V ústí soutěsky nacházející se v blízkosti Ak-tepa byly v řadách pece naplněné rudou. Celkem bylo odkryto 56 kruhových hutnických pecí (průměr 1 m, výška 1,5 m). U některých pecí byly nalezeny i keramické dyzny (Annajev – Annajev 2003b, 84). U lokality se také nacházel vápencový lom a pátilo se zde vápno (Sverčkov 2005a, 11; Stride 2004, Uz-SD–002). Na lokalitě proběhl v jarní sezóně 2018 revizní sběr materiálu. Zachycen byl materiál z vrcholného středověku (22 zloků). Všechny materiál sesbíraný na lokalitě spadá do 11.–12. stol. Zachycena byla i keramika s červenou a hnědou malbou (Příloha VII sekce 2., č. 1–3, 5), která je podle některých autorů typická pro horské a podhorské oblasti. Z celého souboru je 5 typických zlomků (Příloha VII sekce 2.).

3. Azizkuniš-tepa mezi vesnicemi Kentala a Kyzyl–Navr. Lokalita je datována do středověkého období (Sverčkov 2005a, 10 č. 6; Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 116 č. 3; Stride 2004, Uz-SD–354; Stride 2004, Uz-SD–003).

4. Sultankul-tepa v intravilánu vesnice Darband. V publikaci Středověké památky Surchandarji je lokalita označena jako bezejmenné sídliště, Sverčkov uvádí název Sultankul-tepa. Podle keramiky bylo sídliště datováno do 11.–12. stol. Uvádí se i datace do 6.–4. stol. př. n. l. (Sverčkov 2005a, 13; Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 116; Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 35; Stride 2004, Uz-SD–004). V jarní sezóně 2018 proběhl pokus identifikovat lokalitu. Bohužel, podle informací obyvatel vesnice Darband, byla lokalita kompletně zničena při stavbě domu.

5. Bezejmenné tepa I u vesnice Igarči. Lokalita je podle keramiky datována do středověkého období. (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 116; Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 27; Stride 2004, Uz-SD–005). V podzimní sezóně 2018 probíhal extenzivní průzkum ve vesnici Igarči i v jejím okolí, bohužel se nepodařilo najít žádnou lokalitu, která by odpovídala popisu a dala by se ztotožnit ze zmiňovaným tepa.

6. Bezejmenné sídliště I u vesnice Chatak. Ze sídliště jsou známy nálezy hrotů šípů, je datováno do středověkého období (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 116; Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 27; Stride 2004, Uz-SD–006).

7. Bezejmenné sídliště II u vesnice Mačaj. Lokalita je datována do středověkého období. (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 116; Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 27; Stride 2004, Uz-SD-007). Během jarní expedice 2017 proběhl na lokalitě sběr artefaktů. Z lokality pochází 37 fragmentů středověké keramiky, z toho 11 je datováno do 10.–12. stol., zbytek je datován pouze obecně do středověku. Kromě nich se na lokalitě nacházela keramika kušánského období, raného středověku a jeden fragment vrcholně středověké keramiky (Stančo et. al. 2018, 144). Mezi vrcholně středověkými fragmenty bylo 7 typických (Příloha VII sekce 7.).

8. Mačaj-kurgan se nachází ve vesnici Mačaj. Lokalita je situována na přírodním pahorku nad údolím řeky Mačajdarja. Velikost lokality je přibližně 40×60 m a je vzdálena cca 110 m od Bezejmenného sídliště II. Na lokalitě byla zaznamenána keramika zdobená červenou a hnědou engobou a také keramika s glazurou slámové barvy datovaná do 11. stol. Podle ní byla lokalita datována do 11. stol.; kromě toho se zde našel také materiál 7.–8. stol. (Sverčkov 2005a, 10 č. 4). Na vrcholu pahorku, na kterém se lokalita nachází, byl vybudován vysílač, který lokalitu značně poničil. Na lokalitě proběhl revizní sběr během jarní expedice v roce 2017 a následně ještě na jaře roku 2018. Z lokality bylo získáno 191 keramických střepů, z toho 152 bylo z vrcholného středověku, ale pouze 14 z nich bylo typických (Příloha VII sekce 8.). Všechny vrcholně středověké střepy byly datovány do 10.–12. stol. Kromě vrcholně středověké keramiky byly na lokalitě zaznamenány i fragmenty z řecko-baktrijského a kušánského období (Stančo et. al. 2018, 144). Materiál z lokality je velmi fragmentární a jedná se většinou o těla nádob bez výzdoby. Ve vrcholně středověké keramice bylo zachyceno několik fragmentů zdobených rytím (Příloha VII sekce 8., č. 10–12, 14). Datace lokality do vrcholného středověku se potvrdila.

9. Bezejmenné sídliště III ve vesnici Aulat. Na lokalitě byla nalezena železná struska a keramika. Je datována do 11.–12. stol. (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 116; Stride 2004, Uz-SD-012).

10. Bezejmenné sídliště IV se nachází u mauzolea Chodža-Kočkaron v údolí vesnice Podan. Na lokalitě byly nalezeny metalurgické pece a struska. Lokalita byla datována do 11.–12. stol. (Sverčkov 2005a, 10; Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 117; Stride 2004, Uz-SD-013). Na jaře 2018 zde účastníci česko-uzbecké expedice provedli revizní sběr, lokalita byla zaznamenána pod názvem Chodža-kočkor-ota. Z povrchu lokality bylo sebráno 16 fragmentů keramiky. Z toho tři byly datovány do raného středověku a 13 do vrcholného středověku do 10.–11. stol., mezi vrcholně středověkými byly tři typické střepy (Příloha VII sekce 10.).

11. Munčak-tepa III se nachází na jih od vesnice Šurob. Podle prvního výzkumu z konce 80. let probíhalo v okolí lokality zpracování kovů. Pozůstatky zpracování kovových rud se nachází v oblasti až 2 km od sídlišť. Zhruba 500 m severně od Munčak-tepa je doložena těžba železné rudy (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 26; Sverčkov 2005a, 11; Stride 2004, Uz-SD–301). Munčak-tepa bylo datováno od raného středověku do vrcholného středověku. Z lokality Munčak-tepa bylo publikováno několik keramických zlomků, jde především o malovanou keramiku s rostlinnými a geometrickými vzory. Ta je typická pro horské a podhorské oblasti Severního Tocharistánu (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 33). Další průzkum na lokalitě proběhl v roce 2004. I při tomto výzkumu byl shromážděný materiál datovaný do vrcholného středověku, přesněji do 11. stol. Keramika sebraná na lokalitě během výzkumu v roce 2004 zahrnovala zlomek glazované nádoby s červenou a hnědou kresbou na bílém podkladě překrytou průhlednou glazurou. Z neglazované keramiky se jednalo o nádoby s kombinací vlnic a lineárních čar a nádoby s otisky razítek. Dále zdobené rukojeti nádob a jeden zlomek zdobený červenou a hnědou malbou na světlém podkladě (Sverčkov 2005a, 11). Keramika získaná v roce 2004 se podle autora článku tohoto výzkumu velmi podobá materiálu z lokality Ak-tepa II u vesnice Toda (Sverčkov 2005a, 11).

Na lokalitě proběhl v jarní sezóně 2017 průzkum členy česko-uzbecké expedice. Na ploše o rozloze cca 4 ha se nacházely 3 menší pahorky se zbytky po kamenné architektuře. Jižní pahorek se jevil jako nejvíce dominantní. Na lokalitě byly zachyceny hroby, identifikované podle kamenných obložení a překryvů. V těsné blízkosti lokality se podařilo najít kumulace strusky, zmiňované v předchozích publikacích k lokalitě (struska se nachází ve velkém množství v celém okolí lokality). Keramický materiál, sebraný na jižním pahorku a v jeho okolí, spadá do kušánského období a vrcholného středověku (Stančo et. al 2018, 147–152). Při zapisování datací keramiky došlo ke zmatkům, proto je keramika z vrcholného středověku získaná česko-uzbeckou expedicí publikována jako keramika kušánská (Stančo et. al. 2018, fig. 11). Po konzultaci s doc. Ladislav Stančem, jsem jasně dospěl k závěru, že vrcholně středověká keramika byla na lokalitě dominantní. To znamená, že se potvrzují závěry učiněné předchozími badateli, tedy že těžiště lokality spadá do vrcholného středověku. Celkový počet keramických fragmentů získaných z lokality je 68 (podle fotografické dokumentace). Nicméně celkový počet fragmentů datovaných do vrcholného středověku nelze kvůli nesrovnalostem v dokumentaci zjistit. Ze souboru jsem vybral pouze zlomky zdobené výzdobou typickou pro vrcholný středověk. Jedná se o keramiku zdobenou otisky razítek,

vlnicemi a červenou a hnědou malbou, celkem 11 fragmentů (Příloha VII sekce 11.). Podle analogie s materiálem z lokality Ak-tepa II je možné tuto keramiku datovat do 11.–12. stol.

12. Dabil-kurgan se nachází na severním okraji vesnice Pašchurt na pravém břehu Dabil-saje (Rtveladze 1974, 76; Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 133; Stride 2004, Uz-SD–154). Lokalita má rozlohu přibližně 2,6 ha a je vyvýšená 10 až 20 m nad okolní terén. V areálu lokality se vyděluje citadela, která je vyvýšená nad zbytkem lokality (Solověv – Šejko 2012, 262). Na lokalitě proběhlo několik archeologických výzkumů. Nejprve Dabil-kurgan zkoumal v roce 1969 Rtveladze, v roce 1979 provedli na lokalitě výzkum Kozlovský a Šejko, v letech 2002–2004 pracoval na lokalitě Bolelov a v letech 2010–2014 se odehrával výzkum pod vedením Solověva. Nejstarší vrstvy na lokalitě jsou datovány do 5. stol. př. n. l., od té doby trvalo osídlení nepřetržitě až do poloviny 9. stol., kdy byla lokalita opuštěna. Znovu osídlena byla až v 18. stol. (Solověv 2014, 52). Během výzkumu v letech 2010–2014 byla odkryta plocha nazvaná objekt V. V tomto prostoru bylo odkryto pět místností, z toho dvě byly kompletně zachovány a tři částečně (Solověv 2013, 32). Výkop nedosáhl na nejstarší vrstvy Dabil-kurganu, zachycené vrstvy spadají od konce kušánského období (konec 5. stol.) až do počátku vrcholného středověku v 8. stol. a první poloviny 9. stol. (Solověv 2013, 57).

Keramika 8. stol. z Dabil-kurganu je zastoupena zásobnicemi (chumy) a tagorami (ty jsou pro toto období méně časté). Dále byla nalezena lampa ve formě malé misky s výlevkou. V keramice 9. stol. z Dabil-kurganu je zastoupena glazovaná keramika (Solověv 2013, obr. 11, 12). Z glazované keramiky byly na lokalitě nalezeny mísy zdobené oboustranně temně zelenou glazurou, kterou byl zdobený i fragment lampy a mísa zdobená světle zelenou glazurou (Solověv 2013, 57; Solověv 2014, 47). Dále mísa oboustranně zdobená bílou polevou, mísa s bílým podkladem, na kterém jsou černé kosočtverce s tečkami uvnitř a další nádoby s polychromní glazurou (Solověv 2014, 49). Z neglazované keramiky 9. stol. jsou v nálezech z Dabil-kurganu džbány zdobené na hrdle a plecích liniemi, menší džbány na třech nožkách, mísa s prolamovaným okrajem, lampa, kotle a pokličky (Solověv 2013, 49, obr. 13, 14). Z lokality jsou i nálezy terakotových plastik, jedná se o zoomorfní figurku a schématickou figurku ženy (Solověv 2013, obr. 16, 17).

Kromě keramiky byly z vrstev 8. stol. získány i kovové nálezy, a to srp a lampa (Solověv 2013, obr. 7, č. 5 a 6) a skleněné nádoby (Solověv 2013, obr. 15). Mezi skleněnými nálezy jsou lahve různých rozměrů, karafy, talířky, džbánky a poháry, všechny předměty jsou z bezbarvého skla a jsou datovány do 9. stol. (Solověv 2013, 65, 68).

13. Kurgan-tepa bylo známé již z předchozích výzkumů, kde je zmiňováno jako pahorek o rozměrech 60×30 m a výšce 3 m ve vesnici Karabag. Podle keramiky bylo datováno do

středověkého období (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 134; Stride 2005, Uz-SD–163). Vzhledem k ne příliš přesnému popisu umístění lokality ji nebylo snadné identifikovat v terénu. Nakonec byla lokalita identifikována s pahorkem tepa na západním okraji vesnice Karabag, který dnes slouží jako hřbitov (Augustinová et al. 2017a, 114). V rámci průzkumu oáz bylo na lokalitě sebráno 56 keramických střepů náležejících do vrcholného středověku, z toho 55 bylo datováno do 10.–12. stol. a jeden do 12.–13. stol. Z lokality pochází jeden z největších a nejlépe zachovaných souborů keramiky, celkem 29 typických fragmetů včetně jedné celé nádoby (Příloha VII sekce 13.1–6). Kromě zlomků keramických nádob byla na lokalitě nalezena i součást architektonického dekoru (Příloha VII sekce 13., č. 15). Mimo střepů z vrcholného středověku pochází z lokality materiál z raného středověku a 18.–19. stol.

14. Lungi-tepa se nachází u vesnice Chodžaunkan. Jedná se o pahorek typu tepa (45×40 m, výška 5 m). Na lokalitě byl místními badateli proveden zjišťovací výzkum formou položení sondy (9×1,5 m) do severozápadního rohu centrálního pahorku (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 26). Díky tomu je možné získat základní představu o stratigrafii lokality, dataci a o keramickém materiálu z ní. Kulturní vrstvy na Lungi-tepa dosahovaly tloušťky až 4,5 m a podařilo se zachytit dva horizonty hlíněných staveb (dále horizont I a II). Mezi nimi se nacházela vrstva bohatá na keramiku. Celkem se podařilo rozlišit čtyři chronologicky odlišné keramické komplexy: 1. Keramika z prvního horizontu staveb. 2. Keramika ze závalu mezi prvním a druhým horizontem staveb. 3. Keramika z druhého horizontu staveb. 4. Keramika ze závalu druhého horizontu staveb (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990).

Keramika z úrovně podlahy prvního horizontu staveb je představena užitkovým v ruce vyráběným zbožím a kónickými tagorami, zdobenými pod okrajem plastickým páskem s promáčknutím od palců nebo s tordovanými uchy (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 4; 19,20). Nejbohatší soubor keramiky pochází ze závalu mezi I a II horizontem, i zde převládá ručně vyráběná keramika. Ta je zastoupena džbány zdobenými podél hrdla plastickou výzdobou (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 5; 12–13), kuchyňskou keramikou s oblým tělem a slabě vyděleným hrdlem, u které se vyskytují různé druhy uch (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 5; 21–23), pokličkami a hrnci s ven vyhnutým okrajem (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 5; 17–19). Dále je zastoupena tagorami kónického tvaru s plochým dnem zdobenými pod hrdlem plastickým páskem s promáčknutím od palců a uchy ve tvaru podkovy nebo trojúhelníku (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 5; 24–28) a zásobnicemi (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 5; 32, 33). Z keramiky točené na kruhu jsou zastoupeny hlavně

polokulovité misky s průhlednou glazurou nebo zdobené polychromní malbou a rytím, misky s matnou bílou glazurou zdobené černou a červenou barvou ve formě šmouh a teček a mělké misky s ven vyhnutým a zubatým okrajem. (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 5; 1–9). Misky mohou být vevnitř zdobené rytím a malbami trojúhelníků uspořádaných v řadách. Z druhého horizontu staveb se zachovala kuchyňská keramika, jedná se o nádoby se slabě vyděleným hrdlem a oblým tělem (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 4; 10, 14–16). Ze stratigraficky nejmladší jednotky zásypu II horizontu staveb pochází bíle glazovaná mísa, v ruce vyrobený džbánec, poklička od hrnce a kuchyňská keramika se slabě vyděleným hrdlem a oblým tělem a miska napodobující kovovou nádobu (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 4; 1–6).

Lungi-tepa je příkladem lokality s keramickou produkcí typickou pro horské a podhorské oblasti Kugitang-Bajsúntau. Odlišnost keramiky je daná především izolací těchto oblastí a projevuje se hlavně převahou v ruce vyráběné keramiky nad zbožím vyráběným na kruhu (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 26, 33). Lokalita je datována do 6.–12. stol., tedy do raného a vrcholného středověku. Detailnější chronologie lokality není kvůli nedostatku publikací keramiky z vrcholného středověku v Severním Tocharistánu uvedena. Zůstává tedy jen základní rozdělení osídlení z raného středověku 6.–8. stol. a osídlení z vrcholného středověku 10.–13. stol. (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 32; Stride 2004, Uz-SD–304).

Na lokalitě proběhl revizní průzkum v podzimní sezóně 2017. Keramika se nacházela v celém okolí centrálního pahorku. Kromě keramiky se severovýchodně od lokality podařilo identifikovat pohřebiště. Z lokality a přilehlého pohřebiště bylo nasbíráno 58 keramických střepů, z toho 27 bylo datováno do vrcholného středověku (16 do 10. stol. a 11 do 12. stol.). Z nich bylo 14 typických (Příloha VII sekce 14.). Kromě keramiky vrcholného středověku se na lokalitě nalézaly zlomky keramiky z raného středověku, pozdního středověku a 18.–19. stol. Průzkum tedy potvrdil předchozí dataci do raného a vrcholného středověku.

15. Bazar-tepa se nacházelo 300 m východně od křižovatky na silnici Darband - Bajsún. V centrální části sídliště je pravoúhlý pahorek (30×40 m, vysoký 3 m) ohraničený stěnou z kamene. Na lokalitě bylo zjištěno velké množství obytných i hospodářských staveb. Keramika z Bazar-tepa je zastoupená na kruhu točeným i v ruce vyráběným zbožím (misky, lampy, džbány, dastarchan), je glazovaná i neglazovaná, zdobená malováním červenou barvou nebo otisky razítek (typická pro konec vrcholného středověku v oblasti). Z Bazar-tepa také pochází mince Chorézmšáha Muhamada II (1200–1220). Lokalita je na základě

keramiky a mince datována do 10. – počátku 13. stol. (Bobochodžev 1990, 35; Annajev – Annajev 2003a, 10; Stride 2004, Uz-SD–354).

16. Munčak-tepa IV ve stejnojmenné vesnici Munčak. Lokalita je situována na ostrohu na pravém břehu řeky Šerabád. Munčak-tepa má přibližně čtvercový tvar (60×60 m), na severní straně bylo chráněné korytem řeky, na zbylých stranách silnými stěnami. Na lokalitě proběhl archeologický výzkum v roce 1987 a následně v roce 2002. Během prvního výzkumu (1987) byly položeny dvě sondy. V sondě I se podařilo odhalit několik staveb z nepálených cihel s celkem 10 místnostmi, které spadají do 11.–13. stol (Šejko 2011, 288). V druhé sondě byla zachycena obranná věž a na ní navazující galerie se střelnami, později přestavěná na obytné místnosti. V prostoru věže na úrovni podlahy, bylo nalezeno 5 měděných kušánských mincí. Nejstarší vrstvy jsou zde z kušánského období, následuje osídlení RS, nejmladší fáze spadá do VS (Šejko 2011, 233). V roce 2002 pak bylo zkoumáno 5 místností, z toho dvě obytné a tři hospodářské (Šejko 2011, 238). Jejich datace bohužel není uvedena. Munčak-tepa sloužilo údajně jako pevnost a stanice na cestě, kudy prý procházely karavany jdoucí z Termezu na sever přes Železnou bránu do Sogdiány a zpět (Šejko 2011, 240).

Keramika z této lokality představuje produkci horských a podhorských oblastí. Je dělena na stolní, kuchyňskou a užitkovou keramiku a zásobnice. Stolní keramika se dále dělí na polévanou a nepolévanou. Polévaná keramika je zastoupena hlavně různými druhy mís a lampami, přičemž mísy mezi glazovaným materiálem převládají. Mísy z Munčak-tepa IV se dále dělí do tří základních skupin: A. Mísy s rovnými kónickými stěnami (průměr dna 5,5–8,0 cm okraje 14–20 cm). B. Polokulovité mísy s přímým nevýrazně vyděleným okrajem. C. Mísy s širokým (3–4 cm) lehce ven vyhnutým okrajem (průměr hrdla 20–24 cm). Vnitřek mís je pokrytý bílou, matně bílou nebo světle zelenou glazurou (Šejko 2011, 239). Nepolévaná stolní keramika je zastoupena hlavně džbány. Hlavní skupinou jsou úzkohrdlé džbány (průměr hrdla 6–8 cm) s tělem vejčitého tvaru. Ucho je připojeno k hrdlu a tělu nádoby, výzdoba provedená červenou barvou je po celém vnějším povrchu nádoby. Zásobnice se dělí na chumy, chumči a tagory. Tagory (výška nádob 10–16 cm) mají rovné kónické stěny a ploché dno (průměr dna 17–30 cm). U tagor se vyskytuje okraj (průměr okraje 22–43 cm) zesílený válečkem na vnější straně nebo ven vyhnutý okraj přibližně čtvercového průřezu. Všechny tagory z této lokality jsou vyráběny na kruhu (Šejko 2011, 239). Kuchyňská keramika je zastoupena „kotly“ s uchy nebo bez uch. Nejvýraznější skupinu této keramiky představují nádoby s dovnitř zahnutým okrajem trojúhelníkového průřezu a kulovitým tělem. Ucha jsou umístěna na plecích a mají tvar poutek nebo podkov (Šejko 2011, 240). V místnosti 2 byly nalezeny střepy keramiky malované červenou a černou barvou, které autor řadí k tzv. pseudo-tripilské keramice (Šejko

2011, 236). K popisu keramiky bohužel není připojena datace a z Šejkova textu jasně nevyplývá, čeho se charakteristika týká. Přikláním se k názoru, že mluví o vrcholně středověké keramice získané při výzkumu v roce 2002.

17. Mazar-tepa I ve vesnici Munčak. Lokalita je vzdálena cca 300 m západně od Munčak-tepa IV. Mazar-tepa zřejmě fungovalo společně s karavanní stanicí a pevností Munčak-tepa. Keramika získaná na obou lokalitách je analogická. Z Mazar-tepa jsou nálezy kušánské keramiky a zboží z 11.–13. stol. (Sverčkov 2005a, 14).

18. Bezejmenné sídliště V ve vesnici Chodžadagjak. Na ploše sídliště byla evidována glazovaná i neglazovaná keramika. Glazovaná keramika je zastoupená zlomky s bílou engobou, dále zlomky s hnědou malbou pod průhlednou glazurou a zlomky s červenou, hnědou a černou malbou na bílé engobě. Neglazovaná keramika byla zdobena otisky spirálovitých rozet a soustředných kruhů a šikmým šrafováním. Sídliště je na základě keramiky datováno do 11.–12. stol. (Sverčkov 2005a, 10).

19. Nálezy železné strusky a keramiky u vesnice Kentala. Keramika náleží do 11.–12. stol. (Sverčkov 2005a, 10).

20. Nálezy železné strusky a keramiky u vesnice Urugli-saj. Keramika náleží do 11.–12. stol. (Sverčkov 2005a, 10).

21. Nález kovářské výhně, zbytků po odlévání železa, strusky a keramiky na dvoře domu ve vesnici Aulat. V areálu vesnice se našlo ještě jedno místo výskytu keramiky a strusky. Vzhledem k tomu, že se nejedná o sídliště, ale pouze o místa nálezů materiálu z areálu stejné vesnice, tak jsem je pro potřeby předložené práce sloučil do jednoho bodu. Obě místa se podle keramiky řadí do 11.–12. stol. (Sverčkov 2005a, 10).

22. Šurob-tepa v centru vesnice Šurob. Tepa má 20 m v průměru a 5 m výšku. Podle keramiky je datováno do 11.–12. stol. (Sverčkov 2005a, 12).

23. Kapčigai-tepa leží v severovýchodní části vesnice Darband. Nachází se na levém břehu řeky Mačaj / Darband / Šarabád. Podle keramiky byla lokalita dříve datována do 2.–3. stol. př. n. l. a do 11.–12. stol. (Sverčkov 2005a, 13). Na lokalitě byl proveden revizní průzkum na jaře 2018. Z lokality bylo získáno 52 zlomků keramiky, všechny náleží do řecko-baktrijského období. Datace do vrcholného středověku se tedy nepotvrdila. Nicméně je třeba podotknout, že lokalita byla silně poškozena místními obyvateli.

24. Kalai-Hissor se nachází na západním okraji vesnice Sairob. Sídliště je situováno na přírodní vyvýšenině, jeho rozměry jsou zhruba 100×45 m a výška nad okolním terénem 9 m. Předchozím výzkumem byla na lokalitě zachycena glazovaná i neglazovaná keramika. Neglazovaná keramika je nejčastěji zdobena malbou nebo rytím. V glazované keramice je

zachyceno černohnědé malování na bílé engobě překryté průhlednou glazurou a tyrkysová nebo tmavě modrá glazura překrývající ryté ornamenty. Podle keramiky byla lokalita datována do 11.–12. stol. (Sverčkov 2005a, 14). Na jaře 2018 zde proběhl revizní sběr materiálu. Podařilo se zachytit celkem 30 keramických fragmentů, z nichž 25 bylo typických (Příloha VII sekce 24.1 a 24.2). Všechny 30 náleží do vrcholného středověku do 12. stol. Materiál sebraný na jaře 2018 obsahoval modře glazované střepy (Příloha VII sekce 24.1, č. 11; sekce 24.2, č. 26–29) i neglazovanou keramiku zdobenou hnědou a červenou malbou (Příloha VII sekce 24.2, č. 15, 18, 24, 25). Potvrdilo se předchozí datování lokality do vrcholného středověku (Sverčkov 2005a, 14) s tím rozdílem, že všechna keramika nalezená česko-uzbeckou expedicí spadá do 12. stol.

25. Kulal-tepa se nachází mezi vesnicemi Lajlagan a Igarči. V současnosti se lokalita nachází ve stepi. Jedná se o pahorek typu tepa čtvercového půdorysu (cca 90×90 m), který vystupuje 4 m nad okolní terén. Lokalita byla datována do středověku (Bobokhojaev 1990, 24; Sverčkov 2005a, 18). Na lokalitě proběhl revizní výzkum na podzim 2017. Byl zde sesbírán materiál z kušánského období, raného a vrcholného středověku a z 18.–19. stol. Dominantní byl materiál z kušánského období. Z Kulal-tepa pochází 11 zlomků vrcholně středověké keramiky (z 66), které jsou datovány do 12. stol. (Příloha VII sekce 25.).

26. Mazaristan-tepa na základě předchozího bádání se mělo jednat o lokalitu na jih od vesnice Karabag na levém břehu Karabag-saje. Keramika z této lokality měla být rozprostřena do vzdálenosti 200 m na východ a západ od lokality. Datována byla do středověku (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 134–135; Stride 2005, Uz-SD–165). Tuto lokalitu se bohužel nepodařilo, na základě dříve publikovaných informací o poloze, ztotožnit se žádnou z lokalit zjištěných při výzkumu mikrooázy Karabag (Augustinová et al. 2017a, 114). K této lokalitě tak není ani materiál, ani se nedá přesně určit poloha.

27. Šalkan-tepa se nachází ve stejnojmenné vesnici. Lokalita je situována na pravém břehu saje na říční terase. Jedná se o pahorek typu tepa o rozloze cca 1 ha, který převyšuje okolní terén o 6 m. Na lokalitě proběhl sběr materiálu na podzim 2018. Podařilo se získat celkem 62 keramických střepů z vrcholného a pozdního středověku, pozdně středověký materiál převažuje. Vrcholně středověká keramika se kumulovala spíše na úpatí pahorku a na východ od něj. Celkově bylo sebráno 18 fragmentů vrcholně středověké keramiky, které jsou datovány do 12. stol., z nich je devět typických (Příloha VII sekce 27.).

28. Mazar-tepa II je situováno poblíž lokality Pajon-kurganu (ve vesnici Pajon Kurgan). Původně bylo označeno jako bezejmenné sídliště. Ve slovním popisu je uvedeno umístění lokality 500–600 m od lokality Pajon-kurgan. Lokalita byla datována do vrcholného

středověku (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 27; Stride 2004, Uz-SD–307). Vzhledem k výše popsané poloze se s velkou pravděpodobností jedná o lokalitu, která byla zaznamenána pod názvem Mazar-tepa v jarní sezóně 2018. Nachází se přesně v dané vzdálenosti (500–600 m) na východ od Pajon-kurganu. Na lokalitě bylo sebráno 22 zlomků náležejících do vrcholného středověku do 12. stol., z nich bylo 16 typických (Příloha VII sekce 28.). Za povšimnutí stojí především tordované ucho (Příloha VII 28., 16) a ucho podkovovitého tvaru (Příloha VII sekce 28., č. 16), které jsou podobné materiálu z Lungi-tepa (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 4). Předchozí datace lokality byla česko-uzbeckou expedicí potvrzena.

29. Hotamtoj se nachází u vesnice Aširkhilvat. Lokalita je datována do 9.–12. stol. (Stride 2004, Uz-SD–629).

30. Amirkondi u vesnice Igarči na pravém břehu Šerabádu. Lokalita je datována do vrcholného středověku (Stride 2004, Uz-SD–621).

31. Bezejmenné sídliště VI ve vesnici Atktaš. Lokalita je datována na základě keramiky do vrcholného středověku (Aršavskaja – Rtveldze – Chakimov 1982, 117; Stride 2004, Uz-SD–018).

32. Bezejmenné sídliště VII ve vesnici Charvog. Podle keramiky je datováno do středověku (Aršavskaja – Rtveldze – Chakimov 1982, 117; Stride 2004, Uz-SD–019).

33. Bezejmenné sídliště VIII se mělo nacházet na západním okraji vesnice Goz. Na lokalitě byl zaznamenán materiál ze 6.–12. stol. (Aršavskaja – Rtveldze – Chakimov 1982, 117; Stride 2004, Uz-SD–020). Podle popisu předchozích badatelů se mělo jednat o sídliště u hřbitova Kyrk-kyz-ota na západní straně vesnice Goz, nacházející se na ostrohu ze tří stran obklopeném erozními brázdami. Přestože ve vesnici Goz byly zdokumentovány hřbitovy, žádný nebyl označen výše zmíněným názvem (Augustinová et al. 2017b, 153–155). Další potíží spočívá v situování lokality na západní okraj vesnice, kde je terén spíše rovinatý bez výraznějších morfologických útvarů. Lokalitu nelze, vzhledem k výše zmíněných komplikacím a absenci relevantních GPS koordinát, ztotožnit s místy zkoumanými česko-uzbeckou expedicí.

34. Majdan-kurgan je situován na východním okraji stejnojmenné vesnice Majdan. Nachází se na ostrohu, jehož svahy spadají strmě do majdanské mikrooázy, jediná schůdná přístupová cesta je ze západu. První výzkumy řadily tuto lokalitu do kušánského a raně středověkého období (Rtveldze – Khakimov 1973, 22–23; Rtveldze 1974, 77; Aršavskaja – Rtveldze – Khakimov 1982, 13; Stride 2004, Uz-SD–164). První průzkum česko-uzbecké expedice v Pašchurtské kotlině lokalitu řadí do pozdně antického období a do

vrcholného středověku, přesněji do 12. stol. (Danielisová – Stančo – Shaydullaev 2010, 82). K lokalitě se pojí i zajímavá legenda místních obyvatel o jejím dobytí makedonskou armádou (Augustinová et al. 2017a, 144). Během výzkumu mikrooáz bylo z lokality získáno 148 střepů vrcholně středověké keramiky, z toho je 9 datováno do 10. stol. a 139 do 12. stol. Typických zloků bylo 42 (Příloha VII sekce 34.1–4). Kromě vrcholně středověké keramiky, která byla na lokalitě výrazně dominantní, byla sebrána keramika 5.–8. stol. a 18.–19. stol. a jeden fragment náležející k době bronzové. Sběrem keramiky se potvrdila datace lokality do vrcholného středověku opravující prvotní zařazení lokality. Zároveň se ukázalo, že vrcholně středověký materiál je na lokalitě dominantní.

35. Buri Kabir je komplex podzemních prostor, který se nachází v hornatém terénu v blízkosti vesnice Kyzylča (mezi Bajsúnem a Darbandem). Celý komplex je datován na samý konec vrcholného středověku (první polovina 13. stol.) do období mongolského vpádu do Střední Asie. Tento komplex byl objeven během prospekční činnosti bajsúnské vědecké expedice. Systém podzemních prostor byl vykopán ve sprašovém kopci. Zhruba 15 m od vchodu se nachází materiál vytěžený při stavbě komplexu, který tvoří menší kopeček. Archeologickým výzkumem v roce 2014 bylo odkryto pět místností a dvě chodby (Mokroborodov 2007, 21). Přesný počet místností celého komplexu se zjistit nepodařilo, z odkrytých místností jsou čtyři obytné a jedna sloužila jako skladovací prostor. Podle výsledků výzkumu vznikl celý komplex najednou a jeho trvání bylo relativně krátké. Autor tak usuzuje podle minimálního nárůstu kulturních vrstev a keramiky, která je druhově velmi chudá a má stejné makroskopické vlastnosti (Mokroborodov 2007, 24–25). Komplex je interpretován jako refugium pro populaci ze sousedních lokalit Bazar-tepa nebo Ak-tepa II (u vesnice Toda), ve kterém přečkala rozjitřené období vpádu Mongolů do Střední Asie (Mokroborodov 2007, 28–29).

Z lokality byl získán zajímavý soubor keramiky, která spadá do keramického komplexu 12.–14. stol., ale na základě morfologie a výzdoby je jí možno zařadit na konec 12. stol. a na počátek 13. stol. (Mokroborodov 2007, 27). Vzhledem ke krátkému fungování lokality se tento soubor nabízí jako dobrý srovnávací materiál. Ze souboru keramiky z Buri Kabir je pouze 14 % keramiky vyrobené na kruhu a z celého komplexu jsou pouze 3 glazované nádoby (Mokroborodov 2007, 26). Jedná se o mísu s černou malbou pod modrou glazurou, dále o mísu pokrytou průhlednou glazurou pokapanou růžovou engobou a fragment lampy s tyrkysovou glazurou na povrchu (Mokroborodov 2007, obr. 3 – 1, 2, 17). V ruce vyráběná keramika obsahuje příměs šamotu a kamínků a jsou v ní zastoupeny misky, tagory, kotle pokličky a pánve (Mokroborodov 2007, obr. 3, 4). Nádoby jsou zdobeny malbou červené a

hnědé barvy a otisky razítek. Tato keramika tvoří hlavní část souboru z Buri Kabir. Jedná se o keramiku příbuznou zboží z Bazar-tepa, Ak-tepa II, Munčak-tepa III a Kalai-Hissor, které se řadí ke keramice typické pro předmongolské období v horských a podhorských oblastech Kugitangu a Bajsúntau.

36. Mazarat-tepa se nachází ve vesnici Kofrun na levém břehu Kofrun-saje. Lokalita se skládá z centrálního pahorku a sídliště kolem něj. Pro centrální pahorek je uváděna rozloha cca 100×80 m (Sverčkov uvádí 110×60) a výška nad okolním terénem 6 m. Kolem pahorku se rozprostírá sídliště o ploše 2–3 ha, které převyšuje okolní terén o 2 m. V současné době slouží lokalita jako hřbitov. Mazarat-tepa bylo podle keramiky datováno do 14.–17. stol. (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 117; Stride 2004, Uz-SD-015; Sverčkov 2005a, 15). Na lokalitě proběhl revizní sběr v jarní sezóně 2018, během kterého bylo nashromážděno 45 fragmentů z celé lokality. Kromě dvou keramických střepů datovaných do kušánského období je všechen materiál (43 fragmentů) datován do 12. stol. Typických střepů bylo na lokalitě sebráno 34 (Příloha VII sekce 36.1–4). Signifikantní jsou zlomky s modrou glazurou, která se nevyskytuje před 12. stol. (Příloha VII sekce 36.1, č. 22 a 23). Lokalita je nově řazena do vrcholného středověku, pro původní dataci lokality nebyla získána žádná opora.

37. Munčak-tepa I se nachází ve vesnici Kofrun nedaleko od Mazarat-tepa na levém břehu Kofrun-saje. Dnes zbývá z lokality pouze nevelké torzo (cca 20×10 m), které je ze všech stran narušeno lidskou činností, což dále přispívá k značné erozi. Sverčkov (sběr dat prováděl v roce 2004) uvádí rozměry 28×18 m, původně se mělo podle jeho tvrzení jednat o tepa o průměru 50 m (Sverčkov 2005a, 15). Nejdříve byla lokalita datována do kušánského a raně středověkého období (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 117; Stride 2004, Uz-SD-016), Sverčkov ji datuje jen do kušánského období (Sverčkov 2005a, 15). Na lokalitě a v jejím okolí proběhl revizní sběr materiálu členy česko-uzbecké expedice na jaře 2018. Celkem bylo sebráno 45 fragmentů. Všechny získané keramické střepy jsou datovány do řecko-baktrijského období a do vrcholného středověku. Vrcholně středověkých fragmentů bylo získáno jen deset, datovaných do 12. stol. (Příloha VII sekce 37.). V tomto případě tedy zjištění českých archeologů reviduje závěry starších výzkumů. V případě helénistické keramiky je možné, že díky postupující degradaci lokality byly odkryty vrstvy, které byly dříve překryty vrstvami z mladších období. U keramiky vrcholného středověku by to mělo být naopak, ale ani ona nebyla předchozími výzkumy zaregistrována.

38. Tulki-tepa leží zhruba 0,5 km od jihovýchodního okraje vesnice Zarabag. Lokalita se skládá z plošiny trojúhelníkovitého půdorysu vyvýšené cca 2 m nad okolní terén a na ní navazujícího pahorku (Augustinová et al. 2017a, 126; Stančo et al. 2017, 124–125, Fig. 3).

Z lokality je 14 keramických střepů datovaných do 12. stol., ale ani jeden z nich není typický. Kromě nich je na lokalitě keramika z doby bronzové a z 18.–19. stol.

39. Dauron-tepa je lokalita na západním okraji vesnice Karabag na pravém břehu Karabag-saje. Má přibližně trojúhelníkový tvar (55×86×86 m) a je vymezena mělkým příkopem (Augustinová et al. 2017a, 118). Z lokality je 14 střepů vrcholně středověké keramiky datovaných do 12. stol., z nich je 11 typických (Příloha VII sekce 39.1–2). Další keramika z lokality je z kušánského období, raného středověku a 18.–19. stol.

40. Oladüst-tepa je stejně jako Eišn-tepa situováno v západní části vesnice Kampyrtepa. Jedná se o pahorek tepa o rozměrech cca 90×25 m vyvýšený 10 m nad okolní povrch (Augustinová et al. 2017a, 124). Z lokality je 10 střepů vrcholně středověké keramiky, z toho pět je datováno do 10. stol. a pět je datováno do 12. stol. (Příloha VII sekce 40.). Z lokality je také keramika z 18.–19. stol.

41. Kyzylbaj 1 se nachází na jihozápadním okraji vesnice Goz. Jedná se o lokalitu typu tepa o průměru zhruba 60 m, od které se na sever rozprostírá platforma ohraničená vyschlými kanály (170×80 m). Na lokalitě bylo nasbíráno celkem 85 fragmentů keramických nádob z doby bronzové, kušánského období, raného, vrcholného a pozdního středověku a 18.–19. stol. Celkem 25 fragmentů bylo datováno do vrcholného středověku, všechny náleží do 12. stol. (Augustinová et al. 2017b, tab. 1; Stančo et al. 2017, tab. 2). Z lokality jsou jen čtyři typické fragmenty (Příloha VII sekce 41.).

42. Kyzylbaj 3 leží cca 100 m od Kyzylbaj 1 na jihozápadním okraji vesnice Goz. Jedná se o pahorek typu tepa o průměru cca 60 m. Materiál získaný na lokalitě spadá do doby bronzové a železné, řecko-baktrijského období, kušánského období a vrcholného středověku. Vrcholný středověk je zastoupen 36 fragmenty, z toho 33 spadá do 12. stol. a 3 fragmenty do 13. stol. (Augustinová et al. 2017b, tab. 1; Stančo et al. 2017, tab. 2). Mezi materiálem z vrcholného středověku bylo 13 typických keramických střepů (Příloha VII sekce 42.).

43. Kyzylbaj 4 leží jižně od Kyzylbaj 1 a 3 (jihozápadním okraj vesnice Goz). Lokalitu tvoří terénní reliкty, zbytky zdí, menší pahorky a kanály, včetně částečně zachovalé dřevěné konstrukce na hliněné platformě (Augustinová et al. 2017b, Pl. 7/6.). Pro zkoumanou oblast není tento typ zachování pozůstatků lidské činnosti úplně běžný. Z lokality bylo získáno 96 zlomků keramických nádob z doby bronzové, kušánského období, raného, vrcholného a pozdního středověku a z 18.–19. stol. Většina materiálu (57) náležela do raného středověku. Materiál z vrcholného středověku je na lokalitě zastoupen 26 fragmenty, z toho devět náleží do 11. stol., 15 do 12. stol. a dva do 13. stol. (Augustinová et al. 2017b, tab. 1; Stančo et al.

2017, tab. 2). Mezi keramikou z Kyzylbaj 4 jsou silně zastoupené fragmenty zdobené vlnicemi (Příloha VII sekce 43., č. 3–8), typických zlomků bylo 12 (Příloha VII sekce 43.).

44. Eišn-tepa se nachází v západní části vesnice Kampyrtepa. Jedná se o pahorek tepa o rozměrech 70×40 m a výšce 6 m. Lokalita byla na západní straně porušena těžbou hlíny (Augustinová et al. 2017a, 123). Z lokality je 26 keramických střepů z vrcholného středověku, z toho je sedm zlomků datovaných do 10. stol. a 19 do 12. stol. Mezi nimi jsou i dva glazované (Příloha VII sekce 44., č. 3–4). Kromě vrcholného středověku se na lokalitě nachází keramika z doby bronzové, kušánského období a raného středověku.

45. Čilonzor-tepa se nachází ve vesnici Čilonzor. Čilonzor je jedna z mnoha mikrooáz, které se nachází podél toku řeky Mačaj / Darband / Šerabád mezi Darbandem a Šarabádskou oázou. Čilonzor-tepa je, jak už název napovídá, pahorek typu tepa, který je situován na říční terase na pravém břehu Mačajdarji. Lokalita se skládá ze samotného pahorku a k němu přilehlého území (keramika byla rozptýlená i v zahradách na východ od lokality). Centrální pahorek je vyvýšený cca 5 m nad okolní terén. Čilonzor-tepa zabírá plochu cca 1 ha. Na lokalitě bylo sebráno celkem 23 zlomků keramiky, z toho je 5 typických. Všechny náleží do vrcholného středověku a jsou datovány do 12. stol. (Příloha VII sekce 45.). Mezi fragmenty keramiky jsou i dva zdobené červenou malbou (Příloha VII sekce 45., č. 1–2).

46. Qušilish-tepa se nachází na vyvýšeném místě na východním okraji vesnice Goz. Název lokality vymysleli členové česko-uzbecké expedice (Qušilish-tepa znamená v překladu pahorek na soutoku). Lokalita se nachází u vstupu do soutěsky Goz Dagana, která spojuje oblast Pašchurtské kotliny s Šerabádskou oázou a mohla tak mít strategický význam (Stančo et al. 2017, 133). Při prospekcích bylo na lokalitě získáno 46 střepů vrcholně středověké keramiky (29 typických), z toho 44 náleží do 12. stol. a jeden fragment byl datován do 11.–12. stol. a jeden do 10.–12. stol. (Příloha VII sekce 46.). Další keramika z lokality náležela do doby bronzové, kušánského období, raného středověku, pozdního středověku a 18.–19. stol.

47. Dunja-tepa se nalézá ve vesnici Inkabád. Jedná se o nepravidelný pahorek typu tepa o ploše zhruba 1,6 ha, který vystupuje nad okolní terén o 2–3 m. Na ploše pahorku je postaveno několik domů místních obyvatel. Lokalita byla prozkoumána během jarní sezóny 2018. V době naší návštěvy na lokalitě prováděli místní obyvatelé výkop pro suchý záchod v její centrální části. Ve výkopu (cca 1,5×1,5 m, 3 m hloubka) byly na první pohled jasně rozpoznatelné kulturní vrstvy (šedá popelovitá vrstva po obvodu výkopu). Ze sběru na ploše a z výplně výkopu se podařilo získat 35 keramických střepů (33 typických), které všechny náleží do vrcholného středověku do 12. stol. (Příloha VII sekce 47.1–4). Z lokality pochází nález zlomku hnědě glazované lampy (Příloha VII sekce 47.4, č. 33)

48. Kapkagli Auzy - Džidajli Bulog se nachází na skalním masivu Kapkagli Auzy, který se nalézá na jih od vesnice Bilibajli. Na jaře 2018 provedli členové česko-uzbecké archeologické expedice průzkum masivu Kapkagli Auzy. Lokalita se nalézá v blízkosti prameniště potoka a tvoří jí zhruba čtvercová platforma. V její blízkosti se koncentrovala keramika. Celkem bylo sebráno 61 keramických střepů, z toho 53 náleželo do období vrcholného středověku (17 typických), všechny vrcholně středověké zlomky byly datovány do 12. stol. (Příloha VII sekce 48.1–2). Bylo zde nalezeno také několik mincí, jež ovšem ještě nebyly odborně zpracovány.

49. Bilibajli-kurgan (Sopol-tepa) se nachází ve vesnici Bilibajli na levém břehu říčky Kičik/Uradarja. Jedná se o výrazný pahorek (tepa) skládající se ze dvou částí, který má zhruba tvar trojúhelníku o délce stran 200 m a zabírá plochu přibližně 2 ha. Západní část pahorku o ploše 1,4 ha je vyvýšená cca 6 m nad okolní terén, východní část je vyvýšená ještě o 2 m nad západní částí a zabírá plochu 0,6 ha. Na západní části pahorku (nižší část) se nalézá pole, ve východní části je postavený dům a hospodářské budovy. Keramika získána z lokality pochází většinou ze západní části, protože ve východní části komplikovala sběr materiálu zástavba. Na lokalitě bylo sebráno celkem 59 zlomů keramiky, z toho 47 náleží do vrcholného středověku. Všechny materiály vrcholného středověku je datovaný do 12. stol. V keramice byl pouze jeden glazovaný střep (Příloha VII sekce 49., č. 19), zato byly sebrány 3 kusy skla (Příloha VII sekce 49., č. 22–24) datované taktéž do 12. stol.

50. Abdul Madžam Said se nachází na jižním okraji mikrooázy Lajlagán. Jedná se o pahorek typu tepa, který je situován na říční terase na pravém břehu saje vedoucího skrz mikrooázu. Pahorek má zhruba obdélníkový tvar (50×60 m) a je vyvýšený o 4 m nad okolní terén. Na lokalitě byl sebrán materiál spadající do doby bronzové, vrcholného a pozdního středověku (celkem 84 fragmentů). Do vrcholného středověku spadá 27 fragmentů datovaných do 13. stol. Abdul Madžam Said je jednou z mála lokalit, ze kterých je znám materiál z 13. stol. Bohužel v materiálu z 13. stol. nejsou žádné typické fragmenty

51. Lajlagán-tepa se nachází na severní straně mikrooázy Lajlagán. Lokalita je situována na výběžku říční terasy mezi dvěma koryty sajů. Lajlagán-tepa zabírá kruhový prostor o průměru cca 60 m, přístupová cesta na lokalitu vede ze severozápadu po úzké šíji. V současné době je Lajlagán-tepa obehnané ze západní, jižní a východní strany moderním betonovým kanálem. Na lokalitě proběhl povrchový sběr na podzim roku 2018, kde se cca 50 m od lokality nacházela základna česko-uzbecké expedice. Na lokalitě proběhl i průzkum pomocí detektoru kovů. Během detektorového průzkumu bylo nalezeno několik mincí. Některé z nich jsou podle arabských nápisů vrcholně nebo pozdně středověkého stáří. Zatím ale nejsou řádně

určeny, jejich zařazení bude jasné, až po vyhodnocení numismatikem. Všechny materiály sebraný na lokalitě spadá do vrcholného středověku do 12. stol. Celkem bylo sebráno 50 keramických zlomků. Materiál byl velice fragmentární a obsahoval pouze tři typické zlomky (Příloha VII sekce 51.).

52. Oblast těžby a zpracování kovů v horách nad vesnicí Kampyrtepa (cca 8–10 km východním směrem od vesnice). Nachází se zde rudná ložiska obsahující železo, ale i barevné kovy (cín a olovo). V údolích byla zachycena železná struska a jiné doklady zpracování kovů (Ruzanov – Burjakov 1997, 175). V místech těžby jsou pozůstatky těžebních jam, odvalů a dokonce štol a šachet. Na přilehlých svazích jsou výrazné koncentrace strusky, u nichž byly nalezeny i pozůstatky dvou tavicích pecí. V místech s doklady těžby a zpracování kovů se nenachází žádné další doklady lidské činnosti, které by umožnili dataci. Vzhledem ke konstrukčnímu řešení pecí se autoři výzkumu přiklání k dataci do vrcholného středověku, zároveň ale upozorňují na nutnost provedení dalšího výzkumu k ověření datace (Ruzanov – Burjakov 1997, 175–179).

53. -81 Výrazné koncentrace keramiky vrcholného středověku (kategorie D), které nejsou provázeny žádným morfologickým ani jiným projevem, který by je dovoľoval zařadit do kategorií B a C.

8.1 Zhodnocení lokalit vrcholného středověku

8.1.1 Lokality zachycené předchozím bádáním

Předchozími výzkumy bylo ve vymezené oblasti zaznamenáno celkem 38 lokalit, na kterých byl podle zpráv badatelů zaznamenán materiál z vrcholného středověku nebo ze středověku (Příloha II a V). Na 13 z těchto lokalit provedla česko-uzbecká archeologická expedice revizní výzkum formou povrchových sběrů. Jedná se o lokality Ak-tepa II, Bezejmenné sídliště II, Mačaj-kurgan, Bezejmenného sídliště IV, Munčak-tepa III, Kurgan-tepa, Lungi-tepa, Kapčigai-tepa, Kalai-Hissor, Kulal-tepa, Mazar-tepa II, Majdan-kurgan, Mazarat-tepa, Munčak-tepa I (č. 2, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 23, 24, 25, 28, 34, 36 a 37) označené v tabulce jako kategorie B (Příloha VI).

V jednom případě, Kapčigai-tepa (č. 23), se nepotvrdila předchozí datace do vrcholného středověku. U dvou lokalit, Mazarat-tepa a Munčak-tepa I (č. 36 a 37), byl naopak sebrán vrcholně středověký materiál, přestože předchozí výzkumy tyto lokality do vrcholného středověku neřadily.

Kapčigai-tepa (č. 23) bylo datováno Sverčkovem do řecko-baktrijského období a do 11.–12. stol. (Sverčkov 2005a, 13). Během revizního výzkumu česko-uzbecké expedice

nebyly žádné fragmenty vrcholně středověké keramiky zaznamenány. Členové česko-uzbecké expedice ale zaznamenali vrcholně středověkou keramiku v areálu vesnice Darband, kde se lokalita nachází. Vzhledem k tomu, že Sverčkov uvádí, že nálezy vrcholně středověké keramiky nepochází od něho, ale dřívějších výzkumů a byly učiněny ve spodní části vesnice (Sverčkov 2005a, 13), se přikláním k názoru, že vrcholně středověká keramika nepochází přímo z Kapčigai-tepa. Materiál vrcholného středověku, který uvádí Sverčkov zřejmě pochází z okolí lokality. Na základě výše uvedených argumentů lokalitu dále neřadím do vrcholného středověku, v tabulce (Příloha VI) ji v kolonce kategorie označuji jako N (negativní).

Mazarat-tepa (č. 36) ve vesnici Kofrun je ve Středověkých památkách Surchandarji datované do 14.–17. stol. (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 117) Sverčkov, který má tuto dataci také (Sverčkov 2005a, 15) ji pouze přebíral z prvně zmíněné publikace. Revisním sběrem na jaře 2018 se z lokality podařilo získat materiál náležející (kromě dvou fragmentů) do vrcholného středověku. Ani jeden keramický střep získaný během revizního výzkumu nebyl datován do 14.–17. stol. Na základě výše uvedených argumentů a vzhledem k absenci publikace materiálu z předchozích výzkumů řadím Mazarat-tepa do období vrcholného středověku. Zároveň neshledávám žádné opory pro datování lokality do pozdně středověkého období.

Munčak-tepa I ve vesnici Kofrun bylo původně datováno do kušánského období a raného středověku (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 117). Sverčkov uvádí už jen dataci do kušánského období. (Sverčkov 2005a, 15). Ani jednu z těchto datací revizní výzkum na lokalitě nepotvrdil. Materiál získaný při průzkumu lokality členy česko-uzbecké expedice spadl do řecko-baktrijského a vrcholného středověku. Vzhledem k absenci publikace materiálu z předchozích výzkumů se budu držet datace do řecko-baktrijského období a vrcholného středověku.

V pěti případech se lokalitu zaznamenanou předchozími badateli nepodařilo v terénu dohledat. Jedná se o lokality Ak-tepa I, Sultankul-tepa, Bezejmenné tepa I, Mazaristan-tepa, Bezejmenné sídliště VIII (č. 1, 4, 5, 26, 33). Důvody neztotožnění lokalit mohou být různé. Lokality Sultankul-tepa a Ak-tepa I byly pravděpodobně zcela zničené lidskou činností. V případě Bezejmenné tepa I, Mazaristan-tepa a Bezejmenné sídliště VIII (5, 26, 33) se spíše jedná o problém zaznamenávání lokalit staršími výzkumy. Záznamy o nich pochází z počátku 80. let, kdy nebyla možnost zaměřit lokality pomocí GPS (geodeticky zaměřeny nebyly). Lokalizace tedy byla specifikována pomocí slovního popisu. Mapa publikována v knize Středověké památky Surchandarji, ve které jsou lokality poprvé zmíněny, má příliš malé měřítko na to, aby šlo vyčíst přesnou polohu lokalit (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov

1982, 36). Mladší bádání sice tyto lokality zmiňuje, ale pouze přebírá informace z výše zmíněné publikace, bez kontroly v terénu (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990; Stride 2004). Při hledání těchto lokalit vycházel tým českých archeologů především ze zaznamenaných jmen lokalit, které jsme konzultovali s místními obyvateli. Dále pak z připojeného slovního popisu k lokalitám. U zmíněných tří lokalit se ani podle jména (pod kterým místní obyvatelé žádné místo neznali) ani podle popisu nepodařilo lokalitu dohledat. Lokality označuji v tabulce jako A (N) nenalezené (Příloha VI) a v dalších hodnoceních s nimi nebudu zacházet.

Jak je vidět na výše uvedených příkladech, přejímání výsledků předchozího bádání je bez ověření lokalit celkem problematické. To se týká především lokalit, které byly identifikovány na základě extenzivních prospekcí místních badatelů. Liší se datace lokalit a některé lokality nelze zpětně dohledat. Část lokalit byla během let porušena nebo úplně zničena lidskou činností. Problematické je hlavně přebírání výsledků staršího bádání (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990; Aršavskaja – Rtveldze – Chakimov 1982; Rtveldze 1974), kde je často pouze slovní popis materiálu i polohy. Dalším problémem je relativně velký časový odstup. V prostoru mikrooáz (jedná se o funkční vesnice) dochází ke stavební činnosti, různým terénním úpravám i jiným zásahům, které ovlivňují stav dochování lokalit, tudíž stav, v jakém byla lokalita před 40 lety, nemusí platit. To lze dobře pozorovat na příkladu lokality Munčak-tepa I, která dle mého soudu v následujících několika letech zanikne úplně. I mladší prospekce (Sverčkov 2005a) však nejsou úplně spolehlivé, jak je vidět na některých výše zmíněných příkladech. Uvedení GPS, popis a publikace materiálu značně zjednodušují jejich ověření. Lokality, na kterých byl proveden archeologický výzkum (ale neproběhl na nich revizní výzkum), značím v tabulce A+ (Příloha VI), protože se u nich dá jasně určit poloha a je z nich v různé kvalitě a kvantitě publikovaný materiál a zcela jasně se jedná o sídliště se zachycenými archeologickými situacemi (není třeba pochybovat o jejich věrohodnosti). Jedná se o lokality Dabil-kurgan, Munčak-tepa IV a Buri Kabir (č. 12, 16, 35). Zbytek lokalit zařazených do skupiny A je tedy na základě výše uvedených předpokladů nutno brát s jistou rezervou. K ověření jejich zařazení bude třeba podniknout revizní výzkum a určitě bych jim připisoval menší váhu než lokalitám B, C a A+.

8.1.2 Nové lokality

Celkově jsem zařadil do kategorie C 14 lokalit: Šalkan-tepa, Tulki-tepa, Dauron-tepa, Oladüst-tepa, Kyzylbaj 1, Kyzylbaj 3, Kyzylbaj 4, Eišn-tepa, Čilonzor-tepa, Qušilish-tepa, Dunja-tepa, Kapkagli Auzy - Džidajli Bulog, Bilibajli-kurgan a Lajlagán-tepa (č. 27, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49 a 51). Jedná se o 14 nově zaznamenaných lokalit (Příloha

III) česko-uzbeckou archeologickou expedicí, na kterých je přítomen materiál vrcholného středověku a které splňují výše uvedená kritéria (morfologický projev spojený s vrcholně středověkou keramikou).

8.1.3 Výrazné koncentrace keramiky

Do kategorie D, tak jak jsem si ji vymezil výše, spadá celkem 29 bodů (č. 53-81, Tab. 1). Jedná se o výrazné koncentrace keramiky vrcholného středověku (počet fragmentů 10+) bez návaznosti na výrazné terénní tvary nebo jiné indikátory lidské činnosti (Příloha I a V). Tyto body se koncentrují hlavně v oblastech, kde probíhal projekt výzkumu

Číslo	kategorie lokality (ABCD)	Souřadnice GPS		Současná vesnice	Datace I. materiálu z lokality	Augustinov á_KuPi	Augustinov á_POL
		N	E				
53	D	37.93361	66.91721	x	VS	x	x
54	D	38.20935	67.01882	Darband	VS	x	x
55	D	38.04133	67.30272	Kofrun	VS	x	x
56	D	38.29671	66.80977	x	VS	x	x
57	D	37.62374	66.74520	Goz	VS	KuPi_069	POL_228
58	D	37.62092	66.73971	Goz	VS	KuPi_075	POL_242
59	D	37.76992	66.71904	Zarabag	VS	x	POL_130
60	D	37.77076	66.80736	Karabag	VS	x	POL_148
61	D	37.78576	66.80185	Karabag	VS	x	POL_175
62	D	37.76488	66.81095	Karabag	VS	x	POL_164
63	D	37.77485	66.80625	Karabag	VS	x	POL_186
64	D	37.76641	66.81506	Karabag	VS	x	POL_192
65	D	37.76964	66.80689	Karabag	VS	x	POL_184
66	D	37.76832	66.80950	Karabag	VS	x	POL_182
67	D	37.76964	66.73455	Zarabag	VS	x	POL_092
68	D	37.77074	66.73542	Zarabag	VS	x	POL_093
69	D	37.75967	66.74861	Zarabag	VS	x	POL_101
70	D	37.76700	66.74825	Zarabag	VS	x	POL_006
71	D	37.76757	66.74706	Zarabag	VS	x	POL_010
72	D	37.76867	66.71959	Zarabag	VS	x	POL_112
73	D	37.76822	66.72337	Zarabag	VS	x	POL_114
74	D	37.60443	66.76182	x	VS	x	POL_269
75	D	37.74588	66.92144	x	VS	x	POL_260
76	D	37.74300	66.90599	x	VS	x	POL_258
77	D	37.76578	66.73217	Zarabag	VS	x	POL_040
78	D	37.77124	66.74014	Zarabag	VS	x	POL_038
79	D	37.76089	66.74947	Zarabag	VS	x	POL_061
80	D	37.76145	66.74914	Zarabag	VS	x	POL_057
81	D	37.76210	66.75297	Zarabag	VS	x	POL_066

Tab. 1. Lokality kategorie D

mikrooáz vzhledem k jeho metodě (viz kapitola průzkum mikrooáz). Koncentrace keramiky dokládají lidskou činnost v prostoru mikrooáz i mimo ně a doplňují obrázek osídlení jednotlivých mikrooáz a ukazují na místa potencionálních lokalit. To je vidět na příkladu mikrooázy Zarabag, kde se přímo v intravilánu vesnice nepodařilo vrcholně středověkou lokalitu zachytit (na okraji oázy se nachází lokalita Tulki-tepa). V prostoru mikrooázy se ale nachází 13 míst kategorie D. Na základě toho lze předpokládat, že zde osídlení vrcholného středověku zcela jistě existovalo, bohužel se ale nezachoval jeho přímý projev v terénu.

8.2 Poloha lokalit

Převážná většina lokalit vrcholného středověku se nachází v prostoru současných mikrooáz nebo v jejich blízkém okolí. Nacházejí se tedy v blízkosti vodních zdrojů, které jsou pro osídlení ve zkoumané oblasti klíčové. Lokality jsou situovány na říčních terasách nad koryty občasných toků-sajů, jako například Lungi-tepa, Munčak-tepa I a IV, Dabil-kurgan Mazar-tepa II, Šalkan-tepa a Abdul Madžam Said. V některých případech využívají přírodních útvarů vyvýšených nad okolní krajinu, např. Ak-tepa II a Kalai-hissor a Lajlagán-tepa. Pouze osm lokalit se nachází mimo prostor současných mikrooáz nebo jejich blízkého okolí. Jedná se o lokality Azizkuniš-tepa, Buri Kabir, Munčak-tepa III, Kapkagli Auzy - Džidajli Bulog, Kulal-tepa a Bezejmenné sídliště IV a dvě místa nálezů keramiky a železné strusky č. 19 a 20 z údolí řeky Mačajdarja. U lokality Buri Kabir je její poloha vysvětlena její funkcí. Podle názorů autora výzkumu na lokalitě se jednalo o refugium, kde se ukryli lidé z blízkých mikrooáz v době mongolského vpádu do Střední Asie (Mokroborodov 2007, 28–29). Jako jedna z mála lokalit nemá Buri Kabir v blízkém okolí vodní zdroj. Lokality Munčak-tepa III, Bezejmené sídliště IV, Azizkuniš-tepa a lokality č. 19 a 20 souvisí podle nálezů s těžbou a zpracováním kovů, proto lze předpokládat, že pro ně hrála hlavní roli blízkost surovin. Lokalita Kulal-tepa se nachází ve stepi mezi dvěma současnými mikrooázami Lajlagan a Igarči. V sousedství Kulal-tepa se nachází i další lokality z jiných období (např. Iskandar-tepa z řecko-baktrijského období). Proto se dá předpokládat, že zde v minulosti existoval vodní zdroj nebo sem byla voda přiváděna jiným způsobem. Zajímavá je poloha lokality Kapkagli Auzy - Džidajli Bulog (č. 48), která se nachází u pramene na skalním masivu Kapkagli Auzy ve výšce cca 1500 m n. m. Na masivu Kapkagli Auzy byla vrcholně středověká keramika nalezena i na samém vrcholku (č. 56 kategorie D) odkud je rozhled na přístupovou cestu z Kaškadarjinské oázy.

Typická poloha vrcholně středověkých sídlišť je v areálu mikrooáz v blízkosti vodního zdroje, nejčastěji na říční terase nad korytem občasného vodního toku - saje. Vyskytují se i využití různých přírodních útvarů vyvýšených nad okolní terén.

8.3 Návaznost na starší osídlení

Celkem 21 lokalit vzniká ve vrcholném středověku a není na nich zaznamenáno žádné starší osídlení. Jedná se o lokality Azizkuniš-tepa, Bezejmenné sídliště I, Bezejmenné sídliště III, Bazar-tepa, Bezejmenné sídliště V, Šurob-tepa, Hotamtoj, Bezejmenné sídliště VI, Bezejmenné sídliště VII, Buri Kabir, Ak-tepa II, Kalai-Hissor, Mazar-tepa, Šalkan-tepa, Oladüst-tepa, Čilonzor-tepa, Dunja-tepa, Lajlagán-tepa a lokality s nálezy strusky a keramiky č. 19, 20 a 21. To znamená, že zhruba polovina lokalit známých z vrcholného středověku je nově založených. Zbytek lokalit navazuje na starší osídlení, většinou se jedná o polykulturní lokality se zastoupením vícero historických epoch. Ve 12 případech navazuje osídlení vrcholného středověku na lokality z raného středověku.

Vrcholně středověké osídlení navázalo na starší existující síť sídlišť, ale vznikla i celá řada nových sídlišť. Zajímavý je poznatek, že skoro všechny lokality (s výjimkou Munčak-tepa), na kterých je doložena těžba, nebo zpracování kovů vznikají právě ve vrcholném středověku. A převážná většina nově vzniklých lokalit, které nenavazují na předchozí osídlení, vznikla v 11.–12. stol.

8.4 Dynamika osídlení z pohledu dat získaných česko-uzbeckou expedicí

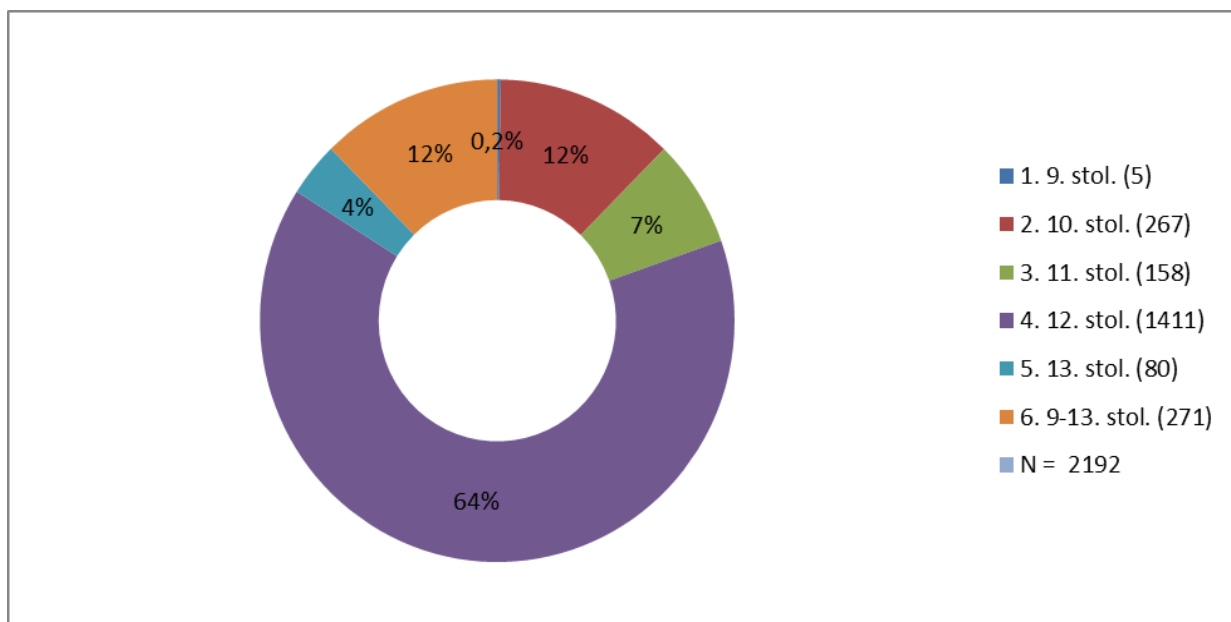
Dynamiku osídlení sleduji za prvné na veškeré keramice vrcholného středověku získané při extenzivních sběrech česko-uzbecké expedice, za druhé na lokalitách tak, jak jsem si je vymezil výše. Jedná se o lokality, na kterých proběhl sběr materiálu členy česko-uzbecké expedice, tedy lokality kategorie B a C (Příloha VI).

8.4.1 Keramický materiál

Pro potřeby sledování dynamiky osídlení jsem si soubor keramiky z vrcholného středověku rozdělil po stoletích (větší citlivost, z důvodu chybějící chronologie vrcholně středověké keramiky, není možná). Z celkového počtu keramických fragmentů 7382 je do vrcholného středověku (9. stol. až první třetina 13. stol.) datováno 2192 fragmentů keramiky. Podle datací jsem si materiál rozdělil na 6 skupin: 1. keramika 9. stol., 2. keramika 10. stol., 3. keramika 11. stol., 4. keramika 12. stol., 5. keramika 13. stol. a 6. keramika 9.–13. stol. Do skupiny 1. (keramika 9. stol.) řadím všechnu keramiku datovanou do 9. a 9.–10. stol. Do skupiny 2. (keramika 10. stol.) řadím všechnu keramiku datovanou do 10. a 10.–11. stol. Do

skupiny 3. (keramika 11. stol.) řadím všechnu keramiku datovanou do 11. a 11.–12. stol. Do skupiny 4 (keramika 12. stol.) řadím všechnu keramiku datovanou do 12. stol. Do skupiny 5. (keramika 13. stol.) řadím všechnu keramiku datovanou do 12.–13. a 13. stol. Do skupiny 6. (keramika 9.–13. stol.) řadím všechnu keramiku, která byla datována do vrcholného středověku obecně a do intervalů přesahujících dvě století (např. 9.–12., 10.–13. stol. atd.). Výsledné počty jsem zanesl do grafu s procentuálním zastoupením (Obr. 9).

Z grafu jasně vyplývá, že přechodná období jsou zastoupená jen minimálně. Zvláště pak období počátku vrcholného středověku je v sebraném materiálu zastoupeno jen minimálně. Mezi 10. a 11. stol. je pouze malý rozdíl, materiálu z 11. stol. je méně. Největší podíl na keramice vrcholného středověku tvoří materiál datovaný do 12. stol. (65 %). Oproti předchozím i následujícím obdobím je rozdíl velmi výrazný. 11 % materiálu je datováno pouze obecně do vrcholného středověku.

Obr. 9. Procentuální zastoupení keramiky jednotlivých období vrcholného středověku

8.4.2 Lokality

Lokality zkoumané česko-uzbeckou expedicí (celkem 28) lze rozdělit na 3 skupiny. 1. Lokality, na kterých je zachycen materiál z průběhu celého nebo většiny vrcholného středověku. 2. Lokality, na kterých je materiál pouze z jednoho období (např. 10. stol., 12. stol. atd.). 3. Lokality, na kterých je materiál datovaný pouze obecně do vrcholného středověku. Datace keramiky na jednotlivých lokalitách je rozepsána v tabulce připojené v příloze VI.

Skupina 1. obsahuje lokality, na kterých je zachycený materiál od 10. do 12. stol., v některých případech i 13. stol. Do této skupiny spadá devět lokalit: Bezejmenné sídliště IV, Kurgan-tepa, Lungi-tepa, Majdan-kurgan, Oladüst-tepa, Kyzylbaj 3, Kyzylbaj 4, Eišn-tepa,

Qušilish-tepa (č. 10, 13, 14, 34, 40, 42, 43, 44 a 46). Na šesti lokalitách: Kurgan-tepa, Lungi-tepa, Oladüst-tepa, Majdan-kurgan, Kyzylbaj 4, Eišn-tepa, (č. 13, 14, 40, 34, 43, 44), byla zachycena keramika 10. stol. Na prvních třech zmíněných lokalitách keramika 10. stol. převažuje. Na lokalitě Bezejmenného sídliště IV a Kurgan-tepa (č. 10 a 13) je evidován materiál z 11. stol., přičemž na prvně zmíněné lokalitě tento materiál převažuje. Materiál z 12. stol. je evidován na všech lokalitách kromě Bezejmenného sídliště IV. Keramika 13. stol. byla zachycena na lokalitách Kurgan-tepa, Kyzylbaj 3 a Kyzylbaj 4. Společným rysem těchto lokalit je, že navazují na předchozí osídlení na polykulturních sídlištích (kromě Oladüst-tepa).

Do skupiny 2. spadá 17 lokalit Ak-tepa II, Munčak-tepa III, Kalai-Hissor, Kulal-tepa, Šalkan-tepa, Mazar-tepa II, Mazarat-tepa, Munčak-tepa I, Tulki-tepa, Dauron-tepa, Kyzylbaj 1, Čilonzor-tepa, Dunja-tepa, Kapkagli Auzy - Džidajli Bulog, Bilibajli-kurgan, Abdul Madžam Said, Lajlagán-tepa (č. 2, 11, 24, 25, 27, 28, 36, 37, 38, 39, 41, 45, 47, 48, 49, 50 a 51). Na lokalitách Ak-tepa II a Munčak-tepa III byl sebrán materiál který sapadá do 11. stol., z lokality Abdul Madžam Said byl získán materiál zařazený do 13. stol. Na zbylých 14 lokalitách byl sebrán materiál náležející pouze do 12. stol.

Do skupiny 3. spadají dvě lokality Bezejmenné sídliště II a Mačaj-kurgan (č. 7 a 8). Materiál sebraný na těchto lokalitách je datován pouze obecně do vrcholného středověku (10.–12. stol.).

Z počáteční fáze vrcholného středověku (9. stol.) nebyla ve zkoumané oblasti zaznamenána ani jedna lokalita. Materiál z 10. stol. se vyskytl na čtyřech lokalitách, z toho na třech je dominantní. 11. stol. je zastoupeno velmi málo, materiál z něj byl sebrán jen na třech lokalitách, z toho na dvou převažuje. Materiál z 12. stol. byl zastoupen na všech lokalitách kromě třech (25 lokalit), z toho na 20 lokalitách jasně převažuje nad ostatními obdobími vrcholného středověku. Keramika 13. stol. je známa ze čtyř lokalit z toho na jedné se vyskytuje pouze keramika tohoto období. Na zbylých třech je zastoupená pouze jednotlivými nálezy (datované do 12.–13. stol.).

9 DISKUSE

9.1 Obchodní stezky a jejich význam

V pracích autorů, kteří se zabývali osídlením zkoumané oblasti dříve, jsou často zmiňovány obchodní stezky, které měly touto oblastí procházet (Šejko 2011; Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 35; Sverčkov 2005b, 63). Důležitou roli zde jistě hrál průsmyk Železné brány nacházející se severozápadně od vesnice Darband spojující Surchandarju a Kaškadarju, přičemž vlastní označení Železná brána použil poprvé (na počátku 7. stol.) buddhistický mnich Süan-cang (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 42). Tímto strategickým průsmykem prochází i v současné době hlavní železniční a silniční spojení Surchandarji se zbytkem Uzbekistánu. Jistě tomu tak bylo i ve vrcholném středověku, protože se jedná o nejsnazší možnou cestu, kterou lze v této oblasti překročit Hissárský hřeben nebo pohoří Kugitang. V arabských písemných pramenech 9.–10. stol. není Železná brána zmiňována jako pevnost, kterou byla v kušánském období a raném středověku, ale jako důležitá mezistanice na cestě mezi Kaškadarjinskou oázou na jedné, a Termezem a Čaganiánem na druhé straně (Kamaliddinov 1996, 60–63). Podle názorů badatelů vycházejících z písemných pramenů se stezka po průchodu soutěskou Železné brány dělila na dvě ramena. Jedno směřovalo podél řeky Šerabáddarji na jih k Termezu, druhé šlo na východ přes Bajsún do Čaganiánu, hlavního města stejnojmenné historické oblasti (Kamaliddinov 1996, 62; Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 35; Sverčkov 2005b, 63). Podle výpovědi písemných pramenů víme, že se na stezce mezi Železnou branou a Termezem nacházela tři sídliště a cesta trvala 5–6 dní (Kamaliddinov 1996, 62). Pro východní směr stezky je v písemných pramenech zmiňováno město Basad. Město Basad leželo podle uzbeckých badatelů v současné mikrooáze Bajsún (Kamaliddinov 1996, 73). Podle písemných pramenů se nacházelo dva dny pochodu od města Čaganián v horách na cestě mezi ním a Samarkandem. Město Basad bylo opevněné a obklopovaly jej zelené zahrady (Kamaliddinov 1996, 73). Zajímavá je poznámka, že místní obyvatelé byli bojovní. Zkoumaným územím tedy procházely dvě obchodní stezky, doložené písemnými prameny. Objevují se i myšlenky o vícero směrech obchodních stezek (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 35), ty jsou ale v úrovni úvah. Zatím nejsou podloženy ani písemnými prameny ani archeologickými nálezy.

Jižní rameno stezky procházelo ve mnou zkoumané oblasti od soutěsky Železné brány podél řeky Šerabáddarja až k Šerabádské oáze odkud stezka pokračovala k Termezu. Všichni

autoři, kteří se touto oblastí zabývali, se na tomto průběhu stezky víceméně shodují (Šejko 2011; Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 35; Sverčkov 2005b, 63). Jedná se o nejvýhodnější cestu, která navíc vede podél řeky Šerabáddarja, ve které celoročně teče voda. Podél jejího toku je zachyceno hned několik vrcholně středověkých sídlišť. V Darbandu se sice vrcholně středověké sídliště odhalit (č. 53) nepodařilo. Podle těchto nálezů se lze domnívat, že se zde vrcholně středověké sídliště nacházelo. Dalšími sídlišti vrcholného středověku zachycenými podél toku Šerabáddarji jsou (od severu) Munčak-tepa IV, Mazar-tepa I (č. 16 a 17). Tyto lokality vrcholného středověku jsou interpretovány jako sídliště (Mazar-tepa I) a pevnost/karavanní stanice (Munčak-tepa IV) na zmiňované obchodní stezce (Šejko 2011, 240). Dále po proudu Šerabáddarji byly zaznamenány lokality Čilonzor-tepa (č. 45), Hotamtoj (č. 29) a Amirkondi (č. 30). Lokalitu Hotamtoj je možné díky její poloze (na hřebetu nad údolím Šerabáddarji) a zachované architektuře považovat také za pevnost. Tato sídliště nacházející se podél toku řeky Šerabáddarji, která mohla sloužit jako karavanní stanice na obchodní cestě, mají maximálními rozestupy 20 km. To by zhruba odpovídalo rychlosti cestování s nákladem (20–30 km za den) podle definice Vladimíra Salače (Salač 2013, tab. 4). Jedná se sice o jiný kulturní kontext (pozdní doba železná v Evropě), ale dostupné technologie přepravy jsou stejné, proto si myslím, že srovnání lze použít. Navíc toto číslo koresponduje s údaji z písemných pramenů, že cesta trvala 5–6 dní (Kamaliddinov 1996, 62). Při délce trasy 130 km (Darband – Termez) vychází délka denní trasy na 20 až 30 km.

K východnímu rameni obchodní stezky mnoho archeologických dokladů není. V areálu mikrooázy Bajsún se lokality vrcholného středověku nedochovaly. Je to dáno nejspíš tím, že se jedná o okresní město, které se dynamicky rozvíjí a většina archeologických památek zde byla zničena, nebo je překryta moderní zástavbou. Náznaky o existenci vrcholně středověké lokality se v literatuře objevily (Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 117; Rtveladze 1974, 81), ale pozdějšími výzkumy nebyly potvrzeny, Sverčkov uvádí pouze nálezy z 18.–19. stol. (Sverčkov 2005b, 14). Další směřování této stezky je nejasné, všichni autoři se shodují pouze na tom, že procházela mikrooázou Bajsún (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 35; Sverčkov 2005b, 63; Kamaliddinov 1996, 73). V jakém místě překonala skalní hřbet odělující podhorské oblasti od nížin se nikdo nezmiňuje. Pro vyslovení hypotézy o průběhu této stezky zatím chybí podklady. Východním směrem od Bajsúnu je zachycená pouze jedna vrcholně středověká lokalita, a to Dunja-tepa.

Kromě výše zmíněných směrů obchodních stezek lze uvažovat i o dalších směrech. V pohoří Bajsúntau i Kugitang existují i jiné (hůře schůdné) průsmyky než průsmyk Železné brány. Lze uvažovat o cestě z Darbandu údolím řeky Mačajdarja do sousedního údolí řeky

Kičik/Uradařja, v obou jsou doložené lokality z vrcholného středověku. Dále lze uvažovat o průchodu Kugitangem cestou vedoucí údolím Lajlagán dále do hor. V těchto místech, ale kvůli průběhu hranice mezi Uzbekistánem a Turkmenistánem nelze provádět výzkum. Na východ a jih od Bajsúnu je několik průchodů (v místě sajů) skrz skalní hřbet oddělující podhorské oblasti od nížin. Jedno z ramen stezky mohlo vést na jih od Bajsúnu směrem na Kofrun (kde je doloženo osídlení od helénistického období až do 18.–19. stol.). Výzkumem průběhu cest v regionu horských a podhorských oblastí se zabýval česko-uzbecký tým v jarních sezónách 2017 a 2018 v rámci projektu financovaného nadací Neuron.

Ze svědectví písemných pramenů vyplývá, že obchodní stezky ve vymezené oblasti hrály ve vrcholném středověku významnou úlohu. Kolem karavanních stanic, které se na těchto stezkách nacházely, se mohlo kumulovat osídlení (zázemí pro karavany, přísun potravy a píce), což jistě stimulovalo rozvoj osídlení v celé oblasti. Obchodní stezky také přiváděly do jinak odlehlé oblasti nové návštěvníky. Dříve představenou hypotézu o tom, že se od poloviny 11. stol. osídlení stahuje buď do hor (Sverčkov 2005b, 64), nebo k hlavním obchodním stezkám, lze odmítnout, protože v mikrooázách mimo tyto stezky osídlení pokračuje i ve 12. stol. Situace podél stezky vedoucí kolem Šerabáddarji (jediná, jejíž průběh je v určité míře znám) se nijak zásadně nemění.

9.2 Dynamika osídlení

Všechny práce věnující se osídlení v prostoru podhorských a horských oblastí Kugitangu a Bajsúntau se shodují na tom, že osídlení (od pravěku po středověk) dosáhlo největšího rozsahu právě v období vrcholného středověku (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 35; Sverčkov 2005b, 64; Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 35). To se shoduje i s největším rozvojem osídlení v nížinných oblastech toku Surchánu a značným rozvojem osídlení v Šarabádské oáze (Stride 2005, 345; Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 35; Stančo 2019a, 375). Dynamika osídlení se v jednotlivých regionech Surchandarji může lišit, jak ukázalo nejnovější srovnání L. Stanča. Zatímco v horských a podhorských oblastech je vrcholný středověk jasně dominantní, v oblasti Šarabádské oázy je zastoupen méně, dominantní je zde osídlení v kušánském období (Stančo 2019b). V oblasti středního toku Surchánu (historická oblast Čaganián) je také výrazně dominantní osídlení vrcholného středověku, přesněji období 11.–12. stol. (Stride 2005, 344, tab. 13). Jak ukazují nové výzkumy, tak osídlení v oblasti Surchandarji ve vrcholném středověku sice dosáhlo vrcholu, ale jeho zastoupení se v jednotlivých regionech liší. Ve všech oblastech se v období po mongolském vpádu osídlení až na jednotlivé výjimky zcela vytrácí na rozdíl od počátku

vrcholného středověku, kdy lze sice sledovat změny v osídlení, ale nedochází k výraznému hiátu (Stride 2005, 355).

První pokus o zhodnocení dynamiky osídlení pro horské a podhorské oblasti Kugitangu a Bajsúntau provedl Sverčkov (Sverčkov 2005b). Vycházel především z dat nashromážděných z okresu Bajsún a hodnotil celý historický vývoj od paleolitu až po 18. stol.

Výsledky bádání česko-uzbecké expedice nabízí nový náhled na dynamiku osídlení horských a podhorských oblastí Kugitangu a Bajsúntaua. Z počátečního období vrcholného středověku (9. stol.) se v rámci extenzivních prospekci nepodařilo zachytit žádný materiál ani lokalitu. Jedinou lokalitou z tohoto regionu datovanou do 9. stol. je Dabil-kurgan, který je osídlený kontinuálně od achajmenovského období do poloviny 9. stol.⁵ (Solověv 2014, 52). Příklad Dabil-kurganu ukazuje, že osídlení v regionu bylo mezi raným a vrcholným středověkem kontinuální. Ani sousední regiony povodí Surchánu a Šarabádské oázy nevykazují hiát v osídlení mezi raným a vrcholným středověkem. Podle zjištění česko-uzbeckého týmu při výzkumu Šarabádské oázy osídlení vrcholného středověku navazuje na raně středověké osídlení (Stančo 2019a, 375). Ke stejnému závěru dospěl i Sebastian Stride pro celou oblast Surchandarji (Stride 2005, 355). Z písemných pramenů není známa žádná událost, která by v této době vedla k devastaci regionu. Absenci dokladů osídlení připisuje Sverčkov špatnému dochování vrstev 9.–10. stol.; jako další důvod uvádí, že lokality z tohoto období zatím nebyly nalezeny (Sverčkov 2005b, 63). Argumenty uváděné Sverčkovem lze odmítnout. Jak ukazuje příklad Dabil-kurganu, tak vrstvy 9. stol. se zachovaly stejně dobře jako vrstvy z dalších období. To, že lokality 9. stol. zatím nebyly odhaleny, je také málo pravděpodobné. V rámci extenzivních výzkumů především v rámci projektu výzkumu mikrooáz byla oblast Pašchurtské kotliny poměrně detailně prozkoumána a žádné lokality z 9. stol. nalezeny nebyly. Zůstává tedy otázka absence tohoto materiálu a lokalit jak u předchozích výzkumů, tak ze sběrů česko-uzbecké expedice. Jedním z možných vysvětlení je, že se jedná o metodologický problém. Neglazovaná keramika 9. stol. není zatím dostatečně poznána, a proto není v souboru získané keramiky rozpoznána. Podle mého názoru se jedná spíše o problém rozpoznání materiálu 9. stol., než jeho absence. Zlomky glazované keramiky získané při sběrech v tomto ohledu, díky vysoké fragmentaci a velmi nízkému procentu zastoupení, příliš nepomohly. Lépe rozpoznat toto období a identifikovat ho v sebraném materiálu by mohla pomoci keramika z výzkumu Dabil-kurganu (Solověv 2013; Solověv 2014). Samozřejmě tento pokles osídlení může mít i další vysvětlení např. vpády kočovníků ze severu během 7.–8. stol., nebo nestabilní politickou situací v období arabské expanze, která

⁵ Materiál starších období není publikovaný.

nebyla pro rozvoj osídlení příznivá. Rozhodně se ale nejedná o hiát v osídlení, ani žádné výrazné přerušení vývoje.

V 10. stol. jsou doklady osídlení ze zkoumané oblasti poměrně hojné. Výzkumy česko-uzbecké expedice bylo zachyceno několik lokalit (např. Kurgan-tepa a Lungi-tepa) z tohoto období. Zajímavý je poznatek, že se ve většině případů jedná o lokality v Pašchurtské kotlině. To však může být způsobeno detailnějším průzkumem této oblasti (projekt průzkumu mikrooáz kombinovaný s extenzivními sběry). Četnost materiálu z 11. stol. je o něco nižší než z období předešlého. To je v kontradikci s tezí Sverčkova, který považuje právě 11. stol. za vrchol osídlení horských a podhorských oblastí a datuje do něj většinu lokalit vrcholného středověku v Bajsúnském okrese. Dalším zajímavým zjištěním bylo, že materiál z 10. a 11. stol. se nachází na lokalitách osídlených v předchozích obdobích a kopíruje tak starší osídlení. V 10. a 11. stol. jsou využívány starší již existující sídliště. Do tohoto období je řazen i počátek exploatace kovů v horských oblastech Bajsúntau (Sverčkov 2005b, 64).

Největší rozvoj sledované oblasti spadá podle dat získaných česko-uzbeckou expedicí do 12. stol. Do tohoto období spadá 65 % keramiky vrcholného středověku ze zkoumané oblasti. Keramika 12. stol. tvoří většinu materiálu skoro na všech lokalitách. Více jak polovina (17 z 28) lokalit zachycených česko-uzbeckou expedicí vzniká ve 12. stol. V této době také osídlení opouští starší lokality a jsou zakládána nová sídliště. Pět lokalit z 12. stol. zjištěných česko-uzbeckou expedicí vzniklo na místech bez dokladů předchozího osídlení. Na základě toho lze předpokládat, že osídlení se ve 12. stol. posouvá i do dříve neosídlených oblastí. Tento nebyvalý rozvoj je v rozporu se závěry předchozích badatelů. Sverčkov předpokládá, že v 11.–12. stol. se osídlení stahuje z podhorských údolí, kde se nachází mikrooázy a přesouvá se dále do vyšších a odlehlejších poloh v horách. V podhůří má zůstat osídlený jen koridor podél obchodní stezky vedoucí od Železné brány k Termezu. Stažení osídlení z podhorských údolí vysvětluje výše zmíněný autor tím, že po obsazení oblasti Seldžuky (polovina 11. stol.) zde dochází k častým vojenským střetům a dalším konfliktům. Zároveň uvádí, že v tomto období má dojít k zastavení exploatace kovů (Sverčkov 2005b, 64). Jak úbytek osídlení, tak jeho stažení z mikrooáz lze na základě výše zmíněných poznatků česko-uzbecké expedice odmítnout. Naopak osídlení mikrooáz se značně rozrůstá a dosahuje svého vrcholu. Ani úpadek exploatace kovů není pravděpodobný vzhledem k tomu, že je spojen s odmítnutou teorií o úpadku horských a podhorských oblastí. Neshledávám žádné důvody, proč by nemohla trvat až do konce období vrcholného středověku. Uspokojivé vysvětlení tak náhlého nárůstu osídlení ve 12. stol. zatím nemám. Mohlo souviset s exploatací

kovů, nebo s odlivem obyvatelstva z nížinných oblastí v důsledku vojenských střetů. To jsou zatím pouze hypotézy, k vysvětlení tohoto jevu bude třeba další výzkum.

Poslední etapa vrcholného středověku, první třetina 13. stol., je v materiálu zastoupena poměrně málo. Pouze jediná lokalita zachycená česko-uzbeckou expedicí spadá do tohoto období. Malé zastoupení materiálu si lze vysvětlit krátkým trváním této etapy (22 let). V tak krátkém časovém úseku je těžké chronologicky rozdělit keramiku a oddělit ji od předcházejícího období, zvláště v případě, že nejsou k dispozici souhrnné přehledy keramiky pro danou oblast a není rozpracována detailní chronologie. Jediným spolehlivým a chronologicky dostatečně citlivým materiálem pro toto období je glazovaná keramika. Ta se ale, jak už jsem se zmínil, nachází v souborech ze sběrů jen minimálně a ve špatném stavu. Předpokládám tedy, že horské a podhorské oblasti byly na počátku 13. stol. osídleny se stejnou intenzitou jako ve 12. stol. a zásadní zásah přišel až s vpádem Mongolů. Pro období 13. stol. je zajímavý výzkum pozemního komplexu Buri Kabir. Buri Kabir je interpretován jako refugium místního obyvatelstva v době mongolského vpádu (Mokroborodov 2007, 28–29). To by naznačovalo, že části obyvatelstva se podařilo přežít a následně znovu obnovili některá sídliště. V archeologickém záznamu ale zatím doklady o obnovení osídlení regionu před koncem 14. stol. chybí.

Na devastujících následcích mongolského vpádu se shodují všichni autoři, kteří se zabývali osídlením horských a podhorských regionů, ale i všech okolních oblastí jako Severní Tocharistán, Sogd a Chorásán. Navíc je velice dobře zachycený v písemných pramenech. Jedná se o obecný jev sledovaný v celé Střední Asii, kde mongolský vpád způsobil značný pokles osídlení a úbytek populace (Baumer, Ch. 2016; Soucek 2000, 114–115; Vogelsang 2010, 202).

Po hlubším studiu tématu jsem zjistil, že posuzovat dynamiku osídlení je vzhledem ke stavu místního bádání obtížně a nemusí se vždy jednat o úplně věrohodné odpovědi. Hlavní překážkou byla nedostačující chronologie a typologie keramiky vrcholného středověku a povaha dat získaných extenzivními prospekciemi. Navíc se ukázalo, že „horská produkce“, jež má být pro tento region ve vrcholném středověku typická, není přesně definována ani podložena materiálovými studiemi. Pro Surchandarju potažmo Severní Tocharistán chybí zastřešující studie, které by shrnovaly jak materiální kulturu, tak historii regionu. Je třeba vycházet z publikací jednotlivých lokalit, které jsou často prostorově velmi vzdálené, pro získaný materiál se tak těžko hledá srovnávací soubor. To vše ztěžuje přesnou dataci materiálu, který je pro sledování dynamiky zásadní.

9.3 Těžba rud

Zajímavým fenoménem zkoumané oblasti jsou doklady hornické a hutnické činnosti. Ty se koncentrují především do horských oblastí Bajsúntau. V horských oblastech Kugitangu je ale těžba a zpracování kovů doložena také. Rudná ložiska se v regionu Surchandarji vyskytují kromě horských oblastí Kugitangu a Bajsúntau také v oblasti Babatagu (horský hřbet oddělující Uzbekistán a Tádžikistán), odkud jsou také doklady hornické a hutnické činnosti (Ruzanov – Burjakov 1997, 175). V horách Kugitangu a Bajsúntau se těžila a zpracovávala hlavně železná ruda, ale jsou i doklady o zpracování barevných kovů, především mědi, cínu a olova (Ruzanov – Burjakov 1997, 176). První zmínka o zachycení pozůstatků hutnické činnosti v oblastech Kugitangu a Bajsúntau pochází z 60. let (Pugačenkova 1963, 52). Další doklady jsou publikovány v práci Středověké památky Surchandarje (Aršavskaja – Rtveldze – Chakimov 1982). Nové poznatky o hutnické a hornické činnosti byly zaznamenány na konci 80. let, kdy byla objevena lokalita Munčak-tepa III (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990). Poslední výrazný příspěvek k poznání hornické a hutnické činnosti byl výzkum na lokalitě Ak-tepa II (Annajev – Annajev 2003b Annajev – Annajev 2003a). Hornická a hutnická činnost je doložena na devíti lokalitách: Ak-tepa II (č. 2), Azizkuniš-tepa (č. 3), Bezejmenné sídliště III (č. 9), Bezejmenné sídliště IV (č. 10), Munčak-tepa III (č. 11), dále tři místa nálezů strusky č. 19, 20 a 21 a areál těžby nad vesnicí Kampyrtepa č. 52 (Příloha IV). Nejvýrazněji je tato činnost zachycena na lokalitách Munčak-tepa III a Ak-tepa II. V okolí Munčak-tepa III se nachází velké množství železné strusky, která svědčí o masové produkci. V blízkosti Ak-tepa II bylo zaznamenáno 56 hutnických pecí i jiné doklady tavby kovů např. dyzny (Annajev – Annajev 2003b, 84). Metalurgické pece byly zachyceny i u Bezejmenného sídliště IV, u mauzolea Chodža-Kočkaron (Aršavskaja – Rtveldze – Chakimov 1982, 117). Po vynesení lokalit na mapu se jasně jeví čtyři oblasti, kde k hutnické a hornické činnosti docházelo. První se nachází na sever od mikrooázy Bajsún, druhá v okolí lokality Munčak-tepa III, třetí je podél toku řeky Mačajdarja (tedy vrchního toku řeky Šerabáddarja) a čtvrtá nad vesnicí Kampyrtepa. Ve všech případech je tato činnost spojena s vrcholným středověkem.⁶ Sverčkov datuje všechny doklady hornické a hutnické činnosti z oblasti Bajsúntau do 11.–12. stol. s tím, že jejich těžiště spadá do 11. stol., kdy se těžba kovů rozvíjí nejvíce. Hutnická a hornická činnost probíhala ve stejném období i v sousedních oblastech Hissárského hřebenu. Její doklady jsou v horách na sever a severozápad od dnešního města Denov i na západní straně Hissárského hřebenu (Sverčkov 2005b, 64).

⁶ Datace pozůstatků hornické a hutnické činnosti v horách nad vesnicí Kampyrtepa zatím stojí pouze na podobnosti a časové souslednosti s ostatními lokalitami s doloženou hornickou a hutnickou činností

Rozvoj těžby a zpracování kovů v horských oblastech Bajsúntau ve vrcholném středověku mohl výrazně přispět k rozvoji osídlení v celém regionu. Zmíněná činnost byla náročná na lidskou sílu a mohla do regionu přitáhnout velké množství nových obyvatel. Dále se k těžbě a zpracování kovů vázaly další činnosti jako transport výsledných produktů, zásobování potravinami atd., které také přispívaly k rozvoji přilehlých regionů. Zatím je poznání hornické a hutnické činnosti v oblasti Bajsúntau v počátku, rozsah ani délka trvání nejsou pevně definovány. Navíc není žádný řádně publikovaný výzkum lokality s doklady této činnosti.

9.4 Keramika horské tradice

Pro podhorské a horské oblasti Kugitangu a Bajsúntau je v literatuře uváděna specifická keramická skupina, která je nejčastěji označována jako keramika „horské tradice“. Podle názorů některých badatelů se jedná o zvláštní skupinu keramiky lišící se od produkce nížinných oblastí (Šejko 2011, 239; Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 26, 33). Tato keramická skupina je ale definována jen velmi vágně. Zatím je pouze jediná práce, ve které se autoři pokoušejí o definici této keramické skupiny (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990). Jako hlavní charakteristika je uváděna převaha ručně vyráběné keramiky, dalším specifickým znakem této skupiny je výzdoba malbou červené a hnědé barvy na vnější straně nádob (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, 33). V článku nejsou definovány žádné typické tvary keramických nádob této skupiny. Dalším často zmiňovaným znakem (autory, kteří zkoumali lokality v horských a podhorských oblastech) keramické produkce horských a podhorských oblastí je přidávání šamotu (drcené keramiky) jako ostřiva (Solověv 2014, 45; Annajev – Annajev 2003a, 11; Šejko 2011, 237; Mokroborodov 2007, 26). Jako typický příklad keramiky horské produkce byl publikován materiál z lokality Lungi-tepa, Mazar-tepa II (původně označovaného jako bezejmené sídliště u Pajon-kurganu) a Munčak-tepa III (Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990, obr. 4–6). Ke keramice typické pro horské a podhorské oblasti je řazen i soubor z lokality Munčak-tepa IV (Šejko 2011, 239). Nejvýraznějším znakem zmiňované keramiky je výzdoba červenou a hnědou malbou na povrchu nádob u ručně vyráběné keramiky. Tento typ výzdoby byl zachycen na keramice z lokalit Ak-tepa I⁷, Ak-tepa II, Munčak-tepa III, Bazar-tepa, Munčak-tepa IV, Kalai-Hissor, Buri Kabir a Čilonzor-tepa (č. 1, 2, 11, 15, 16, 24, 35, 45). Výskyt této keramiky, která byla prvně zaznamenána na sídlišti Ak-tepa II, je datován od 11. do počátku 13. stol. podle

⁷ Z lokality není obrazově publikovaný materiál, je uváděn pouze slovní popis keramiky. Celá lokalita je zničená, informace o ní tudíž nelze ověřit.

nálezových souborů, v nichž se vyskytoval společně s glazovanou keramikou (Mokroborodov 2007, 27).

Žádné další opory k vymezování této skupiny keramiky nejsou. Není pro ni vytvořená typologie ani chronologie. Vzhledem k neúplné publikaci materiálu z nížinných oblastí se v podstatě nedá ověřit, jestli se jedná o samostatnou skupinu, případně na kolik se liší od produkce nížinných oblastí. Přesto je v literatuře tento pojem běžně používán. Vzhledem k tomu, že zatím nebyla provedena žádná materiálová studie, se tento soubor nedá použít ke srovnání s materiálem získaným česko-uzbeckou expedicí. Jedinou výjimku tvoří červeno hnědé malování povrchu nádob, které lze dobře odlišit. Zajímavý je také poznatek, že červeně malovaná v ruce vyráběná keramika se v hojném počtu vyskytuje na obou hlavních lokalitách spojených s těžbou a zpracováním kovů (Munčak-tepa III a Ak-tepa II).

10 ZÁVĚR

Předložená práce měla za cíl zhodnotit materiál vrcholného středověku z horských a podhorských oblastí Kugitangu a Bajsúntau získaný česko-uzbeckou expedicí v letech 2014-2018 a zhodnocení poznatků z předchozích výzkumů v oblasti. Následně na základě tohoto zhodnocení bylo možné zodpovědět otázky spojené s obdobím vrcholného středověku a porovnat a upravit výsledky předchozích bádání.

Za tímto účelem byl sestaven soupis lokalit vrcholného středověku kombinující poznatky získané česko-uzbeckou expedicí a poznatky předchozích bádání. Lokality byly rozděleny na tři základní kategorie: A – lokality zachycené předchozím výzkumem, B – lokality zachycené předchozím výzkumem, na kterých proběhl revizní výzkum a C - nové lokality zjištěné česko-uzbeckou expedicí. Celkově bylo zaznamenáno 51 lokalit těchto tří kategorií. Při vyhodnocení kategorie B se ukázaly některé nedostatky starších výzkumů, zejména absence publikace keramiky, která znemožňuje ověření datace. U tří lokalit byla upravena datace (týkající se vrcholného středověku). Pět lokalit zmiňovaných předchozím bádáním se nepodařilo v terénu dohledat. Výsledky předchozích bádání je tedy třeba brát s jistou rezervou.

Na základě zhodnocení výzkumu česko-uzbecké expedice byla sestavena základní dynamika osídlení, která byla porovnána s výsledky předchozích výzkumů. Závěry učiněné z materiálu získaného česko-uzbeckou expedicí a závěry předchozích bádání se v mnoha ohledech lišily. Pro počátek vrcholného středověku se ve výsledcích jak česko-uzbecké expedice, tak předchozího bádání objevuje nečekaný hiát v osídlení konce 8. až počátku 10. stol., pro který nejsou opory v písemných pramenech ani v archeologickém záznamu sousedních regionů. Dříve uváděné důvody špatného zachování vrstev tohoto období a nepostižení lokalit tohoto období archeologickým výzkumem lze na základě poznatků shromážděných v předložené práci odmítnout. Důvod absence materiálu 9. stol. v nálezových souborech spočívá v nerozpoznání tohoto materiálu vzhledem k absenci relevantní chronologie a typologie materiálu tohoto období. Jedná se tedy o metodologický problém, nikoliv reálný odraz úrovně osídlení. V hodnocení dalších období vrcholného středověku se závěry poznatků česko-uzbecké expedice a předchozího bádání značně liší. Zatímco dříve bylo považováno za vrchol osídlení zkoumaných oblastí 11. stol., poznatky shromážděné česko-uzbeckou expedicí ukazují, že v 11. stol. sice oblast byla osídlena, ale vrcholu dosáhla až ve 12. stol. Nárůst osídlení ve 12. stol. je velmi výrazný v porovnání s předchozími obdobími. Pro 12. stol. byla vyslovena hypotéza o stažení osídlení z mikrooáz a jeho posunu do vyšších poloh z důvodu

válečných událostí. Tuto hypotézu lze na základě výsledků výzkumů česko-uzbecké expedice také odmítnout, protože materiál i lokality 12. stol. jsou zachyceny skoro ve všech mikrooázách. V hodnocení konce vrcholného středověku se bádání shoduje. Osídlení bylo přerušeno vpádem Mongolů a až do konce 14. stol. je sledovaný region osídlen jen sporadicky. Jak je vidět, výzkumy česko-uzbecké expedice přinesly nový náhled na osídlení horských a podhorských oblastí a ve značné míře revidovaly výsledky starších bádání.

V závěru práce byly zhodnoceny faktory, které mohly přispět ke značnému rozvoji osídlení vrcholného středověku v horských a podhorských oblastech. Hlavním faktorem byla především těžba a zpracování kovů, zejména železa, i přítomnost obchodních stezek. Jedná se však o komplexní otázku, k jejímuž spolehlivému zodpovězení bude třeba ještě další výzkum.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Agajanov, S. G. 1998: The states of the Oghuz, the Kimek and the Kipchak. In: Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia: The Age of Achievement, AD 750 to The End of The Fifteenth Century*. Paris. 66–77.

Annajev – Annajev 2003a = Аннаев, Т. Д. – Аннаев, Ж. 2003: *Основные этапы освоения Байсуна и его округи*. Труды Байсунской научной экспедиции 1, 9–13.

Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982 = Аршавская, З. А. – Ртвеладзе, Э. В. – Хакимов, З. А. 1982: *Средневековые памятники Сурхандарьи*. Ташкент.

Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (eds.) 1998: *History of Civilizations of Central Asia: The Age of Achievement, AD 750 to The End of the Fifteenth Century*. Paris.

Augustinová A. 2016: *Vývoj osídlení v mikroregionu Zarabag (jižní Uzbekistán) na základě archeologických pramenů* [Diplomová práce.] Praha. – Univerzita Karlova, filozofická fakulta.

Augustinová et al. 2016 = Augustinová, A. – Stančo, L. – Shaydullaev, Sh. – Mrva, M.: Archaeological Survey in Micro-oasis Zarabag (South Uzbekistan): Preliminary Report for Season 2015. *Studia Hercynia* XIX/1, 262–281.

Augustinová et al. 2017a = Augustinová, A. – Stančo, L. – Damašek, L. – Mrva, M. – Shaydullaev, Sh.: Archaeological Survey of the Oases of Zarabag, Karabag and Kampyrtepa in the Piedmont of the Kugitang Mountains, South Uzbekistan – Preliminary Report for the Season 2016. *Studia Hercynia* XXI/1, 104–148.

Augustinová et al. 2017b = Augustinová, A. – Stančo, L. – Damašek, L. – Khamidov, O. – Kolmačka, T. – Shaydullaev, S. 2017: Archaeological Survey in the Oases of Maydon and Goz in the Piedmont of the Kugitang Mountains (South Uzbekistan) – Preliminary report for season 2017. *Studia Hercynia* XXI/2, 139–159.

Augustinová, A. – Stančo, L. 2016: The Petroglyphs of Pashkhurt Valley in the Surkhan Darya Province (South Uzbekistan) – Preliminary Report. *Studia Hercynia* XX/2, 122–138.

Augustinová, A. – Mach, P. – Cejnarová, P. 2019: Kyzyl Gul – The Relicts of a Defunct Village in Kugitang Piedmont (South Uzbekistan). *Studia Hercynia*. V tisku.

Augustinova, A. 2018: Settlement changes in the oases – non-destructive survey in the eastern Kugitang piedmont (Uzbekistan). In Сагдуллаев, А. С. (ed.), *The problems of history, archaeology and ethnology of Central Asia*. Taškent. 35–49.

Augustinová et al. 2017b = Augustinová, A. – Stančo, L. – Damašek, L. – Khamidov, O. – Kolmačka, T. – Shaydullaev, S. 2017: Archaeological Survey in the Oases of Maydon and Goz in the Piedmont of the Kugitang Mountains (South Uzbekistan) – Preliminary report for season 2017. *Studia Hercynia* XXI/2, 139–159.

Baumer, Ch. 2016: *History of Central Asia*, Vol. 3. The Age of Islam and the Mongols. London

Bira, Sh. 1998: The Mongols and their state in the twelfth to the thirteenth century. In: Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia: The Age of Achievement, AD 750 to The End of The Fifteenth Century*. Paris. 249–264.

Bobochodžajev – Annajev – Rachmanov 1990 = Бобоходжаев А. – Аннаев Т. – Рахманов Ш. 1990: Некоторые итоги изучения древних и средневековых памятников предгорной и горной полосы Кугитанг—Байсунтау. *История материальной культуры Узбекистана* 23, 25–36.

Bobokhojaev 1990 = Бобоходжаев, А.И. 1990: Базартепа – пункт транзитной торговли. Археология Средней Азии. *Тезисы докладов*. Tashkent, 35.

Bosworth, C. E. – Bolshakov, O. G. 1998: Central Asia under the Umayyads and the early Abbasids. In: Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia: The Age of Achievement, AD 750 to The End of the Fifteenth Century*. Paris. 30–47.

Bosworth, C. E. 1998: The Ghaznavids. In: Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia: The Age of Achievement, AD 750 to The End of The Fifteenth Century*. Paris. 103–124.

Bosworth, C. E. 2004: Ḥodud al-‘Ālam. In: Yarshater, E. (ed.), *Encyclopædia Iranica Vol. XII, Harem I – Illuminationism*, Fasc. 4. London. 417–418.

Daftary, F. 1998: Sectarian and national movements in Iran, Khurasan and Transoxania during Umayyad and early Abbasid times. In: Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia: The Age of Achievement, AD 750 to The End of the Fifteenth Century*. Paris. 47–65.

Danielisová – Stančo – Šajdulajev 2010 = Danielisová, A. – Stančo, L. – Shaydullaev, A. 2010: Preliminary Report of Archaeological Survey in Sherabad District, South Uzbekistan in 2009. *Studia Hercynia* XIV, 67–90.

Davidovich, E. A. 1998: The Karakhanids. In: Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia: The Age of Achievement, AD 750 to The End of The Fifteenth Century*. Paris. 125–149.

EIr 1992: Central Asia i. Geographical Survey. In: Yarshater, E. (ed.), *Encyclopædia Iranica, Vol. V Carpets – Coffee*, Fasc. 2, London. 159–161.

Gyul, E. F. 2017: Glazed Ceramics of Uzbekistan: Stages of Development. In: Bocharov, S. – François, V. – Sitdikov, A. (eds.), *Glazed pottery of the Mediterranean and the Black sea region, 10th–18th centuries*. Volume 2. Kazan – Kishinev. 779 – 795.

Havlík et al. 2018 = Havlík, J. – Stančo, L. – Kysela, J. – Cejnarová, P. – Havlíková, H. – Votroubeková, T. 2018: Kurgans of the Eastern Kugitang Piedmonts. Preliminary Report on Excavations in Seasons 2015–2017. *Studia Hercynia*, XXII/1, 183–206.

Havlík, J. – Stančo, L. – Havlíková, H. 2017: Kurgans of the Eastern Kugitang Piedmonts: Preliminary Report for Season 2017. *Studia Hercynia* XXI/2, 160–182.

Kamaliddinov 1996 = Камалиддинов Ш. 1996: *Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв.* Ташкент.

Košlenko – Gaibov – Gubaev 1999 = Кошленко Г.Л. – Гаибов В.А. – Губаев А. 1999: Северный Хорасан. In: Врыкина Г. Л. (ed.) *Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья Средняя Азия в раннем средневековье*. Москва. 16–30.

Kysela, J. – Augustinová, A. – Kinaston, R. 2018: Preliminary Reports on the Excavations at Burgut Kurgan and Bobolangar in 2017. *Studia Hercynia* XXII/1, 158–182.

Kysela, J. – Stančo, L. – Palmeri, G. 2017: Preliminary Report on Excavations at Burgut Kurgan in 2016. *Studia Hercynia*, XXI/1, 89–103.

- Lunina 1984 = Лунина, С. Б. 1984: *Города Южного Согда в VIII—XII вв.* Ташкент.
- Masson, V. M. 1986: Archeology v. Pre-Islamic Central Asia. In: Yarshater, E. (ed.), *Encyclopædia Iranica, Vol. II Anāmaka – Āṭār Al-Wozarā*, Fasc. 3. London. 308–317.
- Merzlyakova, I. 2003: The Mountains of Central Asia and Kazakhstan. In: Shahgedanova, M. (ed.), *The physical geography of northern Eurasia*. New York. 377–403.
- Miroshnikov L. I. 1992: Appendix: A note on the meaning of the term ‘Central Asia’ as used in this book. In: Dani A. H. – Masson V. M. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia: The dawn of civilization: earliest times to 700 B.C.* Paris. 467 – 470.
- Mokroborodov 2007 = Мокробородов, В. В. 2007: Исследование подземного жилого комплекса Бури Кабир в 2004 г., In: Ртвеладзе Э . В – Сверчков Л. М. (eds.), *Труды Байсунской научной экспедиции*. Ташкент. 20 – 30.
- Negmatov, N. N. 1998: The Samanid state. In: Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia: The Age of Achievement, AD 750 to The End of The Fifteenth Century*. Paris. 84–102.
- Pugačenkova – Rtveladze 1990 = Пугаченкова, Г. А. - Ртвеладзе, Э. В. 1990: *Северная Бактрия-Тохаристан: очерки истории и культуры: древность и средневековье*. Ташкен.
- Pugačenkova 1963 = Пугаченкова, Г. А. 1963: К исторической топографии Чаганиана. *Труды Ташг, Новая серия, 200*, 49–64.
- Pugachenkova, G. A. 1986: Art in Iran viii. islamic Central Asia. In: Yarshater, E. (ed.), *Encyclopædia Iranica, Vol. II Anāmaka – Āṭār Al-Wozarā*, Fasc. 6. London. 618–620.
- Rasporova – Šiškina 1999 = Распопова В.И. – Шишкина Г.В. 1999: Согд. In: Врыкина Г. Л. (ed.) *Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья Средняя Азия в раннем средневековье*. Москва. 50–78.
- Roux, J. P. 2007: *Dějiny Střední Asie*. Praha.
- Rtveladze 1974 = Ртвеладзе, Э. В. 1974: Разведочное изучение бактрийских памятников на юге Узбекистана. In: Массон В. М. (ed.), *Древняя Бактрия. Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана*. Ленинград. 74–85.

Ruzanov – Burjakov 1997 = Рузанов, В. Д. – Буряков, Ю. Ф. 1997: Древние рудники и памятники металлургии в горах Кугитангтау. *История материальной культуры Узбекистана* 28, 175–178.

Salač, V. 2013: O rychlosti dopravy v době laténské a jejích hospodářských, politických a kulturních dopadech na společnost. *Archeologické rozhledy*, 65/1, 89–132.

Sevim, A. – Bosworth, C. E. 1998: The Seljuqs and the Khwarazm shahs. In: Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia: The Age of Achievement, AD 750 to The End of The Fifteenth Century*. Paris. 150–181.

Sinor, D. 1998: The Kitan and The Kara Khitay. In: Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (ed.), *History of Civilizations of Central Asia: The Age of Achievement, AD 750 to The End of The Fifteenth Century*. Paris. 232–247.

Sokolovskaja 2015 = Соколовская Л. Ф. 2015: *Неглазурованная керамика средневекового Самарканда как фактор экономики городского ремесла (по материалам городища Афрасиаб конца VII – начала XIII в.)*. Самарканд.

Solovëv – Šejko 2012 = Соловьёв, В.С. – Шейко, К.А. 2012: Археологические исследования на Дабиль-кургане в 2010 г. *Археологические исследования в Узбекистане 2010-2011 годы*, Выпуск 8. 262–270.

Solovëv 2013 = Соловьёв, В. С. 2014: Раскопки на объекте V Дабилькургана в 2010–2013 гг. *Материалы тохаристанской экспедиции, выпуск 9*, 33–83.

Solovëv 2014 = Соловьёв, В. С. 2014: Керамика конца VIII-IX вв. Из Северного Тохаристана. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 4. 41–56.

Soucek, S. 2000: *A history of Inner Asia*. New York.

Stančo – Šajdulajev – Tušlová 2013 = Станчо, Л. – Шайдуллаев, А. – Тушлова, П. 2013: Археологическое картографирование Шерабадского района в 2008–2011, *Систематические археологические разведочные работы в 2009 г.*, 41–62.

Stančo et al. 2014 = Stančo, L. – Shaydullaev, Sh. – Bendezu–Sarmiento, J. – Pažout, A. – Vondrová, H. 2014: Kayrit Burial Site (South Uzbekistan): Preliminary Report for Season 2014, *Studia Hercynia* XVIII/1–2, 31–41.

Stančo et al. 2015 = Stančo, L. – Shaydullaev, Sh. – Bendezu-Sarmiento, J. – Lhuillier, J. – Kysela, J. – Shaydullaev, A. – Khamidov, O. – Havlik, J. – Tlustá, J. 2015: Preliminary Report on the Excavations at Burgut Kurgan in 2015, *Studia Hercynia* XX/2, 86–111.

Stančo et al. 2017 = Stančo L. – Shaydullaev S. – Shaydullaev A. – Augustinová A. – Havlík J. – Cejnarová P. 2017: Archaeological Survey in the eastern Kugitang Piedmonts (South Uzbekistan), Preliminary Report for Seasons 2016 and 2017. *Studia Hercynia* XXI/2, 121–138.

Stančo et. al. 2018 = Stančo, L. – Augustinová, A. – Havlík, J. – Shaydullaev, S. – Smělý, T. – Shaydullaev, A. – Khamidov, O. – Novák, V. 2018: Preliminary Report for the Archaeological Survey in the Baysun District (South Uzbekistan), Season 2017, *Studia Hercynia* XXII/1, 134–157.

Stančo L. – Tušlová P. (eds.) 2019: *Sherabad Oasis Tracing Historical Landscape in Southern Uzbekistan*. Praha. 350–383.

Stančo L. 2019a: The oasis in time and space: dynamics of the settlement pattern. In: Stančo L. – Tušlová P. (eds.), *Sherabad Oasis Tracing Historical Landscape in Southern Uzbekistan*. Praha. 350–383.

Stančo L. 2019b: *Living at the Iron Gates New research on the settlement pattern in the Bactria Sogdiana borderlands*. Nepublikovaný konferenční příspěvek.

Stančo, L. 2009: The Activities in Uzbekistan in the 2008 Season. Testing the Google Earth Programme as a Tool for Archaeological Prospecting, *Studia Hercynia* XIII, 115–122.

Stančo, L. 2016: Archaeological Survey in the Surroundings of Kayrit (South Uzbekistan), Preliminary Report for Season 2015, *Studia Hercynia* XX/2, 73–85.

Stančo, L. et al. 2015 = Stančo, L. – Shaydullaev, Sh. – Bendezu-Sarmiento, J. – Lhuillier, J. – Kysela, J. – Shaydullaev, A. – Khamidov, O. – Havlik, J. – Tlustá, J. 2015: Preliminary Report on the Excavations at Burgut Kurgan in 2015, *Studia Hercynia* XX/2, 86–111.

Stride, S. 2005: *Géographie archéologique de la province du Surkhan Darya (Ouzbékistan, Bactriane du nord)*. Doctoral dissertation, Paris.

Sverčkov, L. 2005a: Archaeological sites of Baysun District. *Труды Байсунской научной экспедиции* 2. Tashkent, 10–20.

Sverčkov, L. 2005b: Baysun. Trial historical reconstruction. History and traditional culture of Baysun. *Труды Байсунской научной экспедиции* 2, 56–65.

Šejko 2011 = Шейко, К. 2011: Крепость Мунчак-тепа в Сайробе. *Материалы тохаристанской экспедиции* 8. Елец, 227–244.

Vogelsang, W. 2010: *Dějiny Afghánistánu*. Praha.

Votýpka, J. 1982: *Fyzická geografie Sovětského svazu*. Praha.

Zejmal – Rtveladze 1999 = Зеймаль Т. И. – Рметладзе Э. В. 1999: Северный Тохаристан. In: Врыкина Г. Л. (ed.) *Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья Средняя Азия в раннем средневековье*. Москва. 131–144.

SEZNAM OBRÁZKŮ A TABULEK

Obr. 1. Pozice zkoumaných regionů v rámci Střední Asie	10
Obr. 2. Regiony jižního Uzbekistánu	15
Obr. 3. Mapa oblastí extenzivních průzkumů Pašchurtské kotliny a podhůří Kugitangu	35
Obr. 4. Mapa zkoumaných oáz Pašchurtské kotliny	37
Obr. 5. Procentuální zastoupení keramiky vrcholného středověku v keramickém souboru získaném během prospekce česko-uzbecké expedice	43
Obr. 6. Zastoupení okrajů den a uch ve vrcholně středověké keramice	44
Obr. 7. Zastoupení zdobených fragmentů ve vrcholně středověké keramice	45
Obr. 8. Zastoupení typů výzdoby na vrcholně středověké keramice	46
Obr. 9. Procentuální zastoupení keramiky jednotlivých období vrcholného středověku	70
 Tab. 1. Lokality kategorie D.....	67

SEZNAM PŘÍLOH

PŘÍLOHA I – LOKALITY HORSKÝCH A PODHORSKÝCH OBLASTÍ KUGITANGU A
BAJSÚNTAU

PŘÍLOHA II – LOKALITY ZACHYCENÉ PŘECHOZÍM BÁDÁNÍM

PŘÍLOHA III – LOKALITY ZKOUMANÉ ČESKO-UZBECKOU EXPEDICÍ

PŘÍLOHA IV – LOKALITY S DOKLADY TĚŽBY A ZPRACOVÁNÍ KOVŮ

PŘÍLOHA V – LOKALITY PAŠCHURTSKÉ KOTLINY

PŘÍLOHA VI – TABULKA LOKALIT

PŘÍLOHA VII – KERAMIKA